

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

FAKULTA SOCIÁLNÍCH VĚD

Institut sociálních studií, katedra sociologie

Diplomová práce

2013

Anežka Hrabánková

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

FAKULTA SOCIÁLNÍCH VĚD

Institut sociálních studií, katedra sociologie

Anežka Hrabánková

**Nový kapitalismus jako příčina a důsledek
efektivizace společnosti**

Diplomová práce

Praha 2013

Autor práce: **Bc. Anežka Hrabánková**

Vedoucí práce: **PhDr. Jan Balon, Ph.D.**

Rok obhajoby: 2013

Bibliografický záznam

HRABÁNKOVÁ, Anežka. *Nový kapitalismus jako příčina a důsledek efektivizace společnosti*. Praha, 2013. 63s. Diplomová práce (Mgr.) Univerzita Karlova, Fakulta sociálních věd, Institut sociologických studií. Katedra sociologie. Vedoucí diplomové práce PhDr. Jan Balon, Ph.D.

Abstrakt

Práce prezentuje nový kapitalismus, tak jak je reflektován v sociologické literatuře a snaží se poukázat zejména na jeho velmi efektivní povahu. Součástí práce je také představení klíčových témat otevíraných předními teoretiky soudobého kapitalismu. Pomocí weberiánské sociologie se práce snaží zachytit vývoj kapitalismu a uchopit tak povahu současného nového kapitalismu. Zároveň se snaží odpovědět na to, zda je koncept nového kapitalismu užitečným pro pochopení současnosti. Vývoj kapitalismu je popsán na základě vývoje tří důležitých aspektů, které se objevují již v počátcích moderního kapitalismu a které hrají důležitou roli i v jeho průběhu až po současnost. Jedná se o vývoj fenoménů práce, spotřeby a času. U těchto tří fenoménů si práce všimá zejména jejich tendence stávat se stále efektivnějšími. Efektivita je součástí procesu racionalizace, přičemž práce používá pro soudobou společnost euroamerického okruhu přiléhavější termín- efektivizace společnosti, kvůli jeho aktuálnosti a všudypřítomnosti, a také kvůli tomu, že pod heslem efektivity jsou v současnosti legitimizovány změny. Kam proniká logika peněz (trhu), tam dochází k racionalizaci myšlení lidí, efektivnímu využívání zdrojů. Práce se stává stále flexibilnější, specializovanější, intenzivnější a produktivnější. Spotřeba pak směřuje od omezování (či odkládání), přes uvolnění a zesilování až ke stále racionálnějšímu konzumování, které se odehrává na základě vysoké konkurence a možnosti spotřebitelů kdykoliv přejít k něčemu lepšímu. Poté, co jsme se naučili hospodařit s časem, máme čím dál, tím lepší nástroje využívat jej stále efektivněji. Veškeré snahy o efektivitu se ale negativně promítají do života lidí. Součástí práce tak je i představení negativních důsledků nového kapitalismu.

Abstract

Given the breadth of the concept of new capitalism and possible topics that present themselves here, the main objective of this work is especially presentation of new capitalism as reflected in sociological literature and reference to its highly efficient nature. The work is also a reflection on key topics opened by leading theoreticians of contemporary capitalism. Using Weberian sociology, the work seeks to capture the development of capitalism and to grasp new contemporary capitalism. The development of capitalism is described by the development of three important aspects that appear early in modern capitalism which are important during its whole history up to the present. It is the development of the phenomenon of work, consumption and time. For these three phenomena, the presented work deals in particular with their tendency to become increasingly more efficient. Efficiency is part of the rationalization process; the work uses a more suitable term for contemporary Euro-American society – effectivization (efficiency boost of society), due to its ubiquity and topicality, and also due to the fact that current changes are being legitimized under the designation of efficiency. Where the logic of money takes control (at the market), thinking is being rationalized and resources are being used more efficiently. Work is becoming more flexible, specialized, intensive and productive. Consumption is then directed from restriction (or postponing) through the release and amplification to the next, the more rational consumption which takes place on the basis of high competition and giving the consumer the option to move to something better anytime. Once we have learned to manage time, we are getting better tools to use it more effectively. However all efforts for efficiency are negatively reflected in people's lives. The presented work also shows the negative effects of new capitalism.

Klíčová slova

nový kapitalismu, kapitalismus, efektivizace, práce, spotřeba, čas, duch kapitalismu

Keywords

new capitalism, capitalism, effectivization, work, consumption, time, spirit of capitalism

Rozsah práce: 171 213 znaků s mezerami

Prohlášení

1. Prohlašuji, že jsem předkládanou práci zpracovala samostatně a použila jen uvedené prameny a literaturu.
2. Prohlašuji, že práce nebyla využita k získání jiného titulu.
3. Souhlasím s tím, aby práce byla zpřístupněna pro studijní a výzkumné účely.

V Praze dne 15. 5. 2013

Podpis:

Poděkování

Na tomto místě bych ráda poděkovala vedoucímu mé diplomové práce PhDr. Janu Balonovi, Ph.D. za vedení mé práce a především za cenné rady a čas, který mi věnoval. Děkuji také mým blízkým, rodině a přátelům, kteří mi byli během psaní práce oporou.

Institut sociologických studií

Teze diplomové práce

Název:

Nový kapitalismus jako příčina a důsledek efektivizace společnosti

Název v AJ:

New Capitalism as a Cause and a Result of Effectivization of Society

Klíčová slova:

nový kapitalismu, kapitalismus, efektivizace, práce, spotřeba, čas, duch kapitalismu

Klíčová slova v AJ:

new capitalism, capitalism, effectivization, work, consumption, time, spirit of capitalism

Zásady pro vypracování:

Práce na základě kompilace dostupné literatury analyticky uchopuje koncept nového kapitalismu pomocí sledování proměn ve světě práce, spotřeby, časových idejí a způsobů využívání času, a to od počátků moderního kapitalismu až po současnost. Je inspirována Weberovou sociologií, z níž využívá zejména koncept (ducha) kapitalismu a postupujícího procesu racionalizace společnosti. Proces racionalizace je zde však pojímán jako proces efektivizace společnosti, aby lépe vystihl současný ráz kapitalismu a všudypřítomný apel na efektivitu.

Seznam odborné literatury:

Bauman, Z. 2002. *Tekutá modernita*. Praha: Mladá fronta.

Beck, U. 2011. *Riziková společnost*. Praha: Sociologické nakladatelství

Bell, D. 1999. *Kulturní rozpory kapitalismu*. Praha: Sociologické nakladatelství

Boltanski, L. a E. Chiapelo. 2007. *The New Spirit of the Capitalism*. London: Verso

Glennie, P. a N. Thrift. 1996. *Reworking E. P. Thompson's `Time, Work-Discipline and*

Keller, J. 2008. *Jak sociologie přichází o společnost*. Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 2008, Vol. 44, No. 5: 989–1006

Lipovetsky, G. 2007. *Paradoxní štěstí. Esej o hyperkonzumní společnosti*. Praha: Prostor

Ossowská, M. 2012. *Měšťanská morálka*. Praha: Academia

Petrusek, M. 2006. *Společnosti pozdní doby*. Praha: SLON

- Reich R. 2003. *V pasti úspěchu. Diagnóza kapitalismu 21. století*. Praha: Prostor
- Sennett, R. 2006. *The Culture of the New Capitalism* [elektronická verze], New Haven: Yale University Press, 214 p.
- Thompson, E. P. 1967. *Time, Work discipline and Industrial Capitalism*. Past and Present 38: 56- 97
- Weber, M. 2009. *Protestantská etika a duch kapitalismu* In *Metodologie, sociologie a politika*, Praha: Oikoymenh

Předběžná náplň práce:

Dnes žijeme v době, kdy slovo efektivita je jedním z nejdůležitějších slov a dalo by se říci až nadužívaným pojmem. Pod záštitou efektivity jsou legitimizovány změny v organizaci lidí, času, výroby, atd. Apel na efektivitu se stal všudypřítomným. Práce se pokusí ukázat současný velmi efektivní ráz současné společnosti a vycházet přitom bude ze sledování proměn tří důležitých fenoménů kapitalismu, jimiž jsou práce, spotřeba a čas. Pokusí se tak zjistit, jak se proměnil kapitalismus pod vlivem postupujícího procesu efektivizace. Zároveň se bude snažit zachytit klíčová témata, která jsou reflektována současnými předními teoretiky v souvislosti s novým kapitalismem.

Předběžná náplň práce v AJ:

Today we live in a time when the word efficiency is one of the most important words and one could say an overused term. Under the auspices of efficiency are legitimized changes in the organization of people, time, production, etc. Appeal on efficiency has become ubiquitous. The presented work attempts to show the current highly efficient nature of contemporary society, building on the monitoring of changes of three important phenomena of capitalism, which are labour, consumption and time. Presented approaches try to describe how capitalism has been transformed under the influence of a progressive process of effectivization. It also will try to capture the key themes that are reflected by today's leading theorists in the context of the new capitalism.

Obsah

OBSAH	1
ÚVOD	2
1. VYMEZENÍ KAPITALISMU	4
1.1 POJEM KAPITALISMU A JEHO MYŠLENKOVÉ KOŘENY	4
1.2 WEBERŮV „DUCH“ KAPITALISMU	6
1.3 PROBLÉMY POCHOPENÍ NOVÉHO KAPITALISMU	10
2. PRÁCE	13
2.1 FORDISMUS A POSTFORDISMUS	13
2.2 OD UNIFIKACE KE SPECIALIZACI.....	15
2.3 FLEXIBILITA	18
2.4 VLIV NOVÉ ORGANIZACE NA PROMĚNY (PRACOVNÍHO) ŽIVOTA	22
2.4.1 <i>Nejistota</i>	24
2.5 NOVÁ ORGANIZACE	25
2.5.1 <i>Společnosti sítě</i>	28
3. SPOTŘEBA	30
3.1 KONZUMNÍ SPOLEČNOST	33
3.2 DYNAMIKA KAPITALISMU	35
3.3 HĚDONISTICKÝ CHARAKTER SOUČASNÝCH SPOLEČNOSTÍ	37
3.4 KAM ZMIZELA KRITIKA KAPITALISMU?	39
4. ČAS	41
4.1 THOMPSONOVA PRACOVNÍ DISCIPLÍNA A INDUSTRIÁLNÍ KAPITALISMUS.....	41
4.2 PŘEDPRŮMYSLOVÉ A PRŮMYSLOVÉ SPOLEČNOSTI.....	42
4.3 PŘESNOST ČASU A PENÍZE.....	45
4.4 REVIZE THOMPSONOVY PRÁCE A SOUČASNÉ PŘEDSTAVY O ČASE	46
5. EFEKTIVIZACE	52
ZÁVĚR	54
SUMMARY	55
POUŽITÁ LITERATURA	58

Úvod

Vzhledem k šíři konceptu nového kapitalismu a možných témat, která se k němu vztahují, je hlavním cílem mé práce zejména prezentace nového kapitalismu, tak jak je reflektován v sociologické literatuře. Také se snažím poukázat na velmi efektivní ráz nového kapitalismu. Ve své práci bych ráda navázala na myšlenky Maxe Webera a pomocí sledování vývoje Weberova ducha kapitalismu se dostala od počátečního stavu moderního kapitalismu až k současné fázi kapitalismu, která je nazývána *nový kapitalismus*. Zároveň bych také ráda ukázala analytickou užitečnost konceptu nového kapitalismu jako jednoho ze způsobů poznávání společnosti jako celku. Zaměřím se na tři fenomény, které jsou dle mého názoru příznačnými pro kapitalismus, a to, ať už se jedná o kapitalismus „starý“ nebo „nový“. Těmito fenomény jsou práce, spotřeba a čas (vývoj časových idejí a způsobů využívání času). Nejprve tak ve své práci vymezím kapitalismus jako takový, pak představím vývoj fenoménu práce, spotřeby a času a v poslední kapitole poukážu na efektivní povahu nového kapitalismu a zároveň tím shrnu předcházející myšlenky.

Důležitost vybraných fenoménů dokládá i zájem sociologických autorů. Weberovo pojetí ducha kapitalismu, dnes často označovaného za *prvního ducha kapitalismu*, v sobě kombinuje pracovní morálku, omezovanou spotřebu a umění hospodařit s časem, resp. ideální moderní kapitalista tvrdě pracuje, spoří a nemarní čas zahálkou. V knize *The Culture of the New Capitalism* současný autor Richard Sennet ukazuje, jak by měli vypadat ideální mužové a ženy, kteří žijí v dnešních nejistých podmínkách. Přestože Sennetovy postřehy se rozvíjejí na základě výzkumu světa práce, je možné zde najít všechny tři zmiňované aspekty. Ideální mužové a ženy pracovního trhu zvládají krátkodobé vztahy i sebe sama při přechodu z úkolu na úkol, z práce na práci, či z místa na místo ve světě, který je zaměřený na krátkodobost a nevytváří možnost uceleného životního vyprávění. To znamená úvahy o čase. Přestože tyto úvahy odkazují k pracovnímu životu, časová perspektiva zde může být pojímána jako samostatný jev. Tito lidé také zvládají nové dovednosti, mají talent a potenciál, což odkazuje k pracovnímu světu, kde se nestačí naučit jednu věc pořádně a vystačit si s ní na celý život, ale je nutné celoživotně rozvíjet potenciální dovednosti. Navíc tito lidé se neváží na minulost, minulé zásluhy jsou zapomenuty a budoucnost je nejistá, je potřeba žít teď a tady. To se podobá současnému světu spotřeby, kde je nutné opatřovat si stále nové a nové a staré likvidovat, přestože staré stále funguje, či může být zcela opraveno.

Trochu nadneseně se dá říci, že Weber i Sennet mluví o ideálních typech lidí moderního a nejmodernějšího (nejnovějšího) kapitalismu. Příznačné pro tuto proměnu také je, že zatímco se zdá, že Weberův puritán měl jakoby vše pevně ve svých rukou, současný člověk přestože má vhodné vlastnosti si stejně nemůže být ničím jist.

Co se týče krize kapitalismu, stejně jako Luc Boltanski a Ève Chiappelo se nedomnívám, že by kapitalismus byl v krizi, naopak, kapitalismu se daří lépe než kdy dřív. V krizi se tak ocitají spíše lidé, na které dopadají negativní důsledky nové ekonomiky. Úvahy o postmateriálním světě¹ se nezdaří přesvědčivé, pokud se porovnají se světem spotřeby. Spotřeba se naopak stále zvyšuje a mění se spíš její vzorce, než intenzita. Bohatí bohatnou a chudí chudnou, jedni si tak mohou dovolit spotřebovávat stále více, druzí stále méně. Neustálý apel na spotřebu jakožto motoru ekonomiky, který nás má spasit zejména v době krize, přicházející z úst ekonomů, a sílící právě v době ekonomické krize, ještě více přispívá k velmi kladnému vztahu ke spotřebě, přestože si většina lidí uvědomuje neudržitelnost současného stavu. Oproti tomu je zde však otázka, která se týká jiné stránky krize kapitalismu, jíž se explicitně zabývat nebudu, ale je nutné ji aspoň zmínit, je to představa o krizi legitimacy kapitalismu (přestože velmi zajímavá, není pro její řešení zde dostatek prostoru) založené na pochybnostech, které vyplývají z faktu, že kapitalistický systém přestává být schopný zajišťovat vyhovujícím způsobem všechny své členy. To vyplývá z údajů o zvyšující se nezaměstnanosti, z rozevírání pomyslných nůžek mezi chudými a bohatými, ze zvyšování zadluženosti domácností, atd.

---

¹ Představy o postmateriálním světě byly možná důsledkem objevujících se „nových sociálních hnutí“, které se dožadovaly spravedlivé společnosti, jejímž základem je možnost vyjádření identity všech jedinců, oproti dřívějším představám spravedlivé společnosti, která je založena na distributivní spravedlnosti [Fraserová, Honneth: 2004; 151].

1. Vymezení kapitalismu

1.1 Pojem kapitalismu a jeho myšlenkové kořeny

Co je kapitalismus? Na tuto otázku není lehké odpovědět, nepanuje totiž definiční shoda. Často ale panuje shoda v samozřejmosti nedefinovat tento termín a prostě ho jen použít, či ho vymežit velmi široce. O kapitalismu se pak často pojednává jako o prostředí, ve kterém žijeme a ve kterém se dějí určité procesy, odehrávají se určité situace a dochází k určitému vývoji. Samotný pojem se tak ztrácí v bezpočtu pojmů a teorií označujících soudobou společnost. Úplně nejobecnější pojetí kapitalismu lze nalézt například u Marka Fishera, jenž se snaží pojmem *kapitalistický realismus* vystihnout všeobjímající přítomnost kapitalismu. „*Jedná se spíše o všudypřítomnou atmosféru, která ovlivňuje nejen kulturní produkci, ale také organizaci práce a vzdělávání, přičemž působí jako neviditelná bariéra omezující naše myšlení a jednání*“ [Fisher: 2010; 28].

Aby se však dalo s tímto pojmem pracovat, je třeba ho blížeji vymežit. *Velký sociologický slovník* uvádí, že kapitalismus je ekonomický a společenský systém, ve kterém je většina majetku v soukromém vlastnictví. Rozhodujícím výrobním faktorem je kapitál a rozhodujícím nástrojem alokace zdrojů je trh. Prostřednictvím trhu se vytvářejí důchody. Zásahy vlády do fungování tržního mechanismu jsou omezené. Charakteristickým znakem kapitalismu je oddělování práce od soukromě vlastněných kapitálových statků či výrobních prostředků. Pracovníci jsou osobně svobodní a mohou se dle uvážení nechat najímat vlastníky kapitálových statků za mzdu [Petrušek a kol.: 1996; 475]. Tato definice je dosti obsažná a vytváří tak další úskalí. Jak lze s tak komplexním pojmem pracovat a tvrdit, že se změnil? Je tedy potřeba specifikovat aspekty, na které se chceme ve své práci zaměřit. Velmi důležitým znakem je práce či svobodný trh práce, který je též jedním z klíčových elementů, o kterém píše jak Marx, tak Weber, tedy oba hlavní teoretici kapitalismu, od nichž se odvíjejí dva silné směry uvažování o kapitalistické společnosti. Weber, věnující značnou pozornost původu moderního kapitalismu a vlivu kapitalistické expanze na historicky specifický charakter západní společnosti, pojednává v *Protestantské etice a duchu kapitalismu* o rozdílné formě kapitalismu, která se neobjevila nikde jinde a jenž je jedinečná svou „(...) racionální organizací (formálně) svobodné práce“ [Weber: 2009a; 174]. Marx, jenž byl veden nadějí a očekáváním odstranění kapitalismu a jeho nahrazení nejprve

socialismem a později komunismem, psal o kapitalismu jako životaschopném pouze tehdy, když majitel výrobních prostředků (půda, výrobní podniky, kapitál) a obživy se setkává na pracovním trhu se svobodným dělníkem, který prodává svou pracovní sílu. Marx považuje svobodnou vědomou činnost za rodový charakter člověka, za základ jeho existence. Pokud se člověk staví ke své vlastní činnosti jako nesvobodné „ (...) *pak se k ní staví jako k činnosti ve službě, pod vládou, nátlakem a jhem jiného člověka*“ [Marx: 1961; 71]. Vytváření trhu práce je tak pro Marxe velmi důležitou podmínkou pro fungování kapitalismu. Ovšem v kapitalismu proti sobě stojí vlastníci výrobních prostředků a výsledných produktů a ti, kteří výrobní prostředky nevlastní a jsou tak nuceni nechat se na práci najímat za mzdu a vytvářet výrobky, které jim nepatří, bez toho, aniž by si mohli užívat radosti z užívání produktů. Podle Marxe to pak nutně musí vytvářet konflikt, cizí a nepřátelský vztah těchto tříd [Marx: 1961; 71-72]. Marx i Weber se tak shodnou na tom, že svoboda pracovníku je pouze formální či iluzorní, poněvadž pracovníci jsou nuceni prodávat svou práci, aby nehladověli. Oba tedy kladou důraz na trh práce či svobodnou práci, ovšem každý jiným způsobem. Zatímco Weber² dává důraz na pracovní morálku, na určitý étos, který se masově rozšířil a dal tak vzniknout modernímu kapitalismu, Marx zdůrazňuje napětí (zejména v rozvinutém kapitalismu) mezi vlastníky výrobních prostředků a „nesvobodnými“ dělníky, které je důsledkem komodifikace práce, důsledkem uvolnění pracovníků z feudálních poměrů proto, aby mohli svou práci nabízet na trhu jako zboží, Marx dokonce píše, že nikoliv z práce, ale ze samotných dělníků se stává zboží [Marx: 1961; 61]. Všeobecně se dá říci, že sociologie má tendenci, pokud uvažuje o moderních společnostech, uznat jako důležitou charakteristiku kapitalismu právě svobodný či volný trh práce [Mooney: 2000; 238]. To jsme již viděli u Marxe, Webera, ale i v sociologickém slovníku.

Při uvažování o kapitalismu jsem tedy zvolila práci nebo proměnu organizace práce jako jedno z východisek pojednání o novém, tedy změněném kapitalismu. Chtěla bych se vydat spíše ve stopách weberiánské tradice a vedle změn ve světě práce bych ráda uvažovala i o změnách ve spotřebě (od omezované spotřeby k jejímu úplnému uvolnění) a pojetí času (od učení časové šetrnosti a časové disciplíně k efektivnímu využívání času) jako o důležitých východiscích pro přemýšlení o kapitalistické

---

² Weber rozlišuje tři třídy, které se objevují v moderním kapitalismu, tedy v tržních podmínkách a jsou založené na ekonomické moci: třídy vlastnické; sociální a výdělečné. Právě posledně jmenované jsou třídy zejména definované postavením na trhu práce a dále se dělí na tři skupiny: 1) třídy privilegované (obchodníci, rejdáři, průmysloví a zemědělské podnikatelé, bankéři, finančníci a některá svobodná

společnosti. Vedle toho mě vedou ke sledování weberiánské tradice i další důvody. Za prvé je to Weberova rozumějící sociologie, která vychází od jedince a ptá se po motivech, které lidi vedou k tomu, aby jednali tak, jak jednají, přestože tak třeba neuvědoměle vytvářejí okolnosti, které na ně zpětně působí. Důležitým aspektem je také fakt, že Weber je pokládán za zakladatele sociologie organizací, které se budu dále také částečně věnovat. Dalším důvodem, proč sledovat spíše weberiánskou tradici, je nevíra v nutný zánik kapitalismu. Marxistická tradice odkazuje k tomu, že kapitalismus, přestože prochází určitými fázemi vývoje, bude nevyhnutelně zničen vnitřními rozpory, které vytváří. Weberiánská tradice naopak uznává různé formy kapitalismu, aniž by uvažovala o jeho konečném odstranění, chybí zde jakási osudovost, což vytváří věrohodnější dojem. Ještě je zde jeden velmi důležitý rozdíl mezi Marxovým a Weberovým pojetím. Pro Marxe jsou náboženské představy nadstavbou nad ekonomickou základnou, ideje jsou odrazem ekonomických situací. Weber naopak z náboženských představ vyvozuje ekonomické důsledky. „*Za vznik „homo oeconomicus“ přitom nevděčíme ani tak ekonomickým motivům v moderním smyslu, jako spíše novému pojetí náboženských norem chování po ztrátě možnosti sankcionovaných katolickou církví, že lze dosáhnout jistoty v otázce spásy: v zásadě je tak i dnes – přes rozšířenou kritiku empirické základny Weberových vyjádření - potvrzováno jádro jeho teze*“ [Plumpe: 2007; 19].

1.2 Weberův „*duch*“ kapitalismu

Weberova *Protestantská etika³ a duch kapitalismu* je jedním z nejslavnějších a nejcitovanějších pojednání o dobovém kapitalismu. Téměř by se dalo říct, že je kanonickým textem společenských věd a povinným textem jak studentů politiky, ekonomie, tak i sociologie. Proto nesmí být opomenut v práci týkající se kapitalismu, přestože se jedná o kapitalismus „nový“. Nehledě na to, že toto dílo je živé dodnes, je součástí jak empirických výzkumů, tak i součástí úvah o tom, jak se kapitalismus sám či jeho „*duch*“ (opět) proměnil. Avšak je nutné doplnit, že někteří autoři vyjadřují obavy

---

povolání); 2) třídy neprivilegované (polokvalifikovaní, nekvalifikovaní a kvalifikovaní dělníci; 3) třídy mezilehlé (zemědělci, řemeslníci, úředníci, některá svobodná povolání)

³ Maria Ossowska odlišuje *étos* a *etiku*, zatímco *etiku* vnímá jako vědění o morálce, *étos* bere jako kulturní orientaci určité skupiny, jako základ životního stylu dané skupiny. *Étos* je pak zbařen normativní funkce [Petrušek: 2012; 414]. Ovšem Weberova protestantská *etika* v sobě nese oba dva pojmy, jak jakýsi *étos*, životní styl, určitý vzor, kterému se chtějí kapitalisté přiblížit, ale i mravní stránku, jakýsi profil čestného muže (Franklin), který si je vědom svých povinností.

ohledně značného zájmu a pozornosti, která se Weberovi dostává. Andreski zájem o Webera (trochu přehnaně) dává do souvislosti s pozorností, jež budil Marx. Marx: „*zaujal místo pána boha, aniž by jeho příspěvek k rozvoji ekonomie či sociologie byl jakkoliv výrazný, spíše díky svým mesianistickým mýtům, jimiž dával svým stoupcům bianco šek na zcela neurčitě definovanou budoucnost. A tak dost možná, že weberovská móda má něco společného s jeho laskavým vztahem ke kapitalismu a byrokracii a s tím, že nejméně ze všech otců-zakladatelů byl ochoten vyvozovat negativní důsledky z jeho vývojových tendencí, a že toho pověděl jen málo o takových chorobách kapitalismu, jako je korupce, politické a statní násilí a monopolní zisk*“ [Andreski: 2002; 157 dle Petrusek: 2007; 451].

Weberův moderní kapitalismus je založen, jak už bylo výše zmíněno, na kapitalistické organizaci práce, jež je doplněna o oddělení domácnosti a provozu a o racionální účetnictví. Právě spojitost s procesem racionalizace je pro Webera velmi důležitá a příznačná. Weber tvrdí, že kapitalismus nebo jeho zárodečné formy existovaly již mnohem dříve (v Číně, Babylónu, Egyptě, antice, středověku). Weber totiž kapitalismus pojímá velmi široce jako snahu o zisk prostřednictvím směny, jež zahrnuje propočet *kapitálu* tedy porovnání nákladů a výnosů a jež má trvalejší charakter. „*V každém případě jsou kapitalistické podniky a kapitalistický podnikatel, který nepodniká jen příležitostně, nýbrž trvale, něco prastarého, co bylo rozšířeno nanejvýš univerzálně*“ [Weber: 2009a; 173].

Weber se však, jak je známo, zabíral tím, co je oním *duchem* kapitalismu⁴, který zapříčinil šíření kapitalismu a proměnil formu kapitalismu. Pokládal si otázku, jaká konfesní specifika jsou příčinou průmyslového a kapitalistického rozvoje.⁵ Duch kapitalismu je dle Webera specifický druh myšlení, který propojuje náboženství (představy etické povinnosti založené na víře v magické a náboženské síly) s ekonomikou. Jde o: „*(...) souvislost moderního hospodářského étosu s racionální etikou asketického protestantismu*“ [Weber: 2009a; 178-179], o kapitalismus západoevropsko-americký. Jedná se o jakousi povinnost čestného *muže* (odkazuje se na Benjamina Franklina⁶) zvětšovat (samoučelně) svůj majetek, pokud to lze. Pokud se

---

⁴ V návaznosti na jeho učení se dnes Weberem popsany moderní kapitalismus označuje jako *první duch kapitalismu*, následně pak ale nepanuje shoda v tom, zda současná společnost je prostoupena *třetím duchem*, nebo *čtvrtým duchem kapitalismu*.

⁵ Weber nebyl jediný, kdo považoval protestanty za nositele moderního kapitalismu, dalšími mysliteli byli: Martin Offenbacher, Eberhard Gothein, Werner Sombart atd. [Loužek: 2010; 690].

⁶ Odkazuje se na závěrečnou pasáž z *Necessary Hind to those what would be rich* z roku 1736 a *Advise to a young tradesman* (1748), vyd. Sparks, ve *Works*, II., str. 87. Také ale upozorňuje na to, že Franklin

však o zvětšování majetku (v každé možné chvíli) nepokouší, je to považováno za porušení jeho povinností. Tento specifický druh kapitalismu je ovšem oproštěn od bezuzdného utrácení, zbaven hédonistického charakteru. Zisk a ne uspokojování materiálních potřeb je životním cílem, je to zisk jako samoučel, zisk jako projev boží přízně na zemi (učení o predestinaci), a to je právě to, co je dle Webera nové, to co vytváří moderní kapitalismus. Touha po zisku je univerzální, ale účel této ziskuchtivosti jako potvrzení boží přízně na zemi, omezená spotřeba neboli asketismus a změna charakteru, tj. proměna takové morálky v masový jev, přišly až s protestantismem.⁷ Zisk je ovšem projevem i méně transcendentálním, neboť je taktéž i výrazem zdatnosti v povolání, jenž ovšem znovu má být znamením toho, že Bůh je dané osobě nakloněn. Zhodnocování pracovní síly či zhodnocování materiálních statků, vytváření kapitálu, je charakteristickým prvkem kapitalismu tohoto druhu. Protestant navíc svůj majetek nemůže utrácet, tak investuje a tím dále svůj kapitál zvětšuje [Weber: 2009b; 193-196]. Tímto způsobem pak dochází k akumulaci kapitálu.

Základními prvky tohoto pojetí kapitalismu jsou: oddanost práci, šetrnost, solidnost při plnění povinností, pracovitost, tedy určitá pracovní morálka. Vedle odpovědnosti či povinnosti v práci je zde další důležitý bod, a tím je spotřeba, spíše tedy její omezení, tj. vydělávání peněz bez nutnosti je utrácet. Navíc proměnu pracovní morálky doprovází i změna ve vnímání času. Puritanismus učí šetrnému hospodaření s časem a de facto i co nejlepšímu využití času, který nám byl dán na této zemi. „*K podstatným rysům světa, prostoupeného a formovaného tímto duchem patří racionalizace, disciplína, kalkulovatelnost, přesnost v organizování věcí a zacházení s časem*“ [Šubrt: 2002; 12-13].

Ve své práci se tak chci zaměřit na proměnu těchto tří aspektů: na práci, spotřebu a čas. Výrazná proměna v jejich pojetí, totiž podle mé interpretace Webera, stála u počátků moderního kapitalismu. A změna v jejich pojetí podle mého názoru doprovází kapitalismus i dnes.

Protestanti řízení duchem kapitalismu zvětšovali své bohatství urputnou, svědomitou prací⁸, zhodnocovali každou možnou chvíli a bojovali tak proti zahálce,

---

byl deista nikoliv protestant. Byl ale vychováván přísně kalvínským otcem. Franklin je tak pojímán jako nositel a pokračovatel protestantských hodnot, přestože již k tomuto náboženství sám nepříslušel. Tj. přetrvání (popř. přenesení) hodnot i za hranice samotného náboženství.

⁷ Neboť, jak poznamenává Weber: „ (...) *auri sacra fames je stará jako dějiny lidstva.*“ Ovšem nevzešel z ní specifický kapitalistický duch jako masový jev [Weber: 2009b; 205].

⁸ V jedné pasáži *Protestantské etiky a duchu kapitalismu* Weber také „duch kapitalismu“ označuje jako „duch práce“ či „duch pokroku“.

avšak velmi omezovali svou spotřebu. Bohatství přicházelo pro protestanty jako odměna za příkladný život plný sebekontroly, za život naplněný celodenní prací, která člověka zaměstná a on nemá tolik času na pokušení hříchu. Bohatství se stává posláním. „*Puritanismus⁹ přikazuje jak omezení spotřeby, tak i touhu po vlastnictví*“ [Ossowská: 2012; 201].¹⁰ Před příchodem kapitalismu tohoto druhu bylo smýšlení lidí zcela jiné. „*Tradicionalisticky založený se neptal, kolik si může vydělat za den, kdyby pracoval s maximálním nasazením. Zajímalo jej, kolik musí pracovat, aby získal minimum potřebné k existenci*“ [Ossowská: 2012; 200].¹¹ Tradicionalismus byl překážkou kapitalismu, po jeho postupném odstranění již měl kapitalismus celkem volné ruce. Společně s šířením puritanismu docházelo k intenzifikaci práce a akumulaci kapitálu.

Weberova stať nebyla přijata nekriticky, a proto je nutné připojit důležitou kritiku. V návaznosti na Weberovu práci se objevovaly opodstatněnější i méně opodstatněné kritiky, na něž Weber často písemně reagoval, avšak nikdy to nevedlo k tomu, že by svou práci nějak výrazněji přepracoval.¹² Velkým kritikem Webera byl Lujo Brentano, jenž ho mimo jiné kritizoval za to, že to, co zde předkládá jako zcela nový jev, není nic neobvyklého, natož nového, poněvadž to, co Weber popisuje, je pouze tradiční maloměšťanská profesní morálka, jež dobrého měšťana doprovází již od poloviny středověku. Brentano nepřiznává takovou roli puritanismu, dle něj pouze odstraňoval překážky kapitalismu, které by brzdily jeho rozvoj, měnil pohledy lidí na kapitalismus, ale rozhodně jej nestvořil jako masový jev. Ossowská však hájí Weberovy úvahy, poněvadž tvrdí, že protestantská morálka, která je Weberem ilustrována na Franklinových doporučeních mladým kupcům, zasahuje do všech oblastí života, na

---

⁹ Puritanismus neboli asketický protestantismus zahrnoval kalvinismus (rozšířený v západní Evropě), pietismus (později zejména Německo), metodismus (nejprve Anglie, pak zejména Spojené státy) a baptismus, dále ještě mennonice a kvakery. Přestože se tyto směry lišily v dogmatice, ve všech se projevoval určitý etický styl, který je nejtypičtěji vyjádřen kalvinismem [Ossowská: 2012; 200].

¹⁰ „*Jako ideový systém prošlo puritánství proměnnou trvajícím dvě století. Vytvřelo se od přísně kalvinistické koncepce predestinace přes Edwardsovo učení o vnitřním osvícení po Emersonův transcendentalismus, až se v období po americké občanské válce rozplynulo do takzvané „vznešené tradice“. Jako společenská praxe bylo znetvořeno do podoby jednak sociálně- darwinistických legitimizací agresivního individualismu a honby za penězi (jak poznamenává Edmund Morgan: Benjamin Franklin ještě věřil, že si své peníze vydělává, zato John D. Rockefeller se již domníval, že je dostává od Boha), jednak omezujících norem maloměstského života*“ [Bell: 1999; 80].

¹¹ „*Člověk nechce „od přírody“ vydělávat peníze a víc peněz, jednoduše chce jen žít, žít tak, jak je zvyklý, a vydělávat tolik, kolik na to potřebuje*“ [Weber: 2009b; 207]. Naopak, tam kde nedošlo ke změně v tradicionalistickém smýšlení, finanční pobídka mohla být kontraproduktivní, poněvadž pokud např. dělníkovi byla zvýšena mzda, nedonutilo ho to k většímu výkonu, ale naopak k tomu, aby pracoval méně, protože při menším úsilí si vydělal stejně [Weber: 2009b; 207].

¹² Weber dokonce v reakci na kritiku tvrdí, že: „*(...) jsem neškrtl a nepřeformuloval ani jednu jedinou větu své stati, která by obsahovala nějaké věcně podstatné tvrzení, ani jsem nějaké věcně odchylné tvrzení nepřipojil* [Weber: 2009b; 182].

rozdíl od profesní morálky středověkých maloměšťanských kupců a objevuje se v masovém měřítku [Ossowská: 2012; 209-210]. „*Je známo, že i před Franklinem byli lidé, kteří ve svém osobním životním programu přepočítávali každou chvíli na peníze získané svými aktivitami a na peníze ztracené každou chvíli zahálky či zábavy, avšak těžko bychom našli někoho, kdo by ve své moralizátorské činnosti radil tento druh programu používat na všechno*“ [Ossowská: 2012; 210].

1.3 Problémy pochopení nového kapitalismu

Problémy pochopení kapitalismu pramení z odlišných konceptualizací (kapitalismus jako všeobjímající systém, popř. personalizace kapitalismu jakožto systému, který má sám o sobě určité vlastnosti a určitým způsobem jedná či naopak reflexivní snaha o jeho zlepšení), ze ztotožňování nového kapitalismu s novou ekonomikou, z bezpočtu pojmenování současnosti a z velkého množství teorií, která se užívají k jeho vysvětlování.

Dle Marka Fishera „novost“ kapitalismu spočívá v tom, že do sebe kapitalismus absorboval veškeré okolní prostředí, dokonce i kritiku kapitalismu, a dnes řeší, jak fungovat bez vnějšího prostředí, které by si mohl podrobit a kolonizovat, vytváří tak kulturní a politickou sterilitu, vymazává alternativy. Je však nutné odlišit kapitalistický realismus od postmodernismu. Postmodernismus, který následoval po modernismu, měl neustále potřebu se od modernismu distancovat a kritizovat ho. Avšak jak už bylo řečeno, kapitalistický realismus nemá potřebu se vůči modernismu (a vlastně vůči čemukoli) vymezovat. Zánik modernismu není něco, nad čím by bylo nutné diskutovat, je to hotová věc, uzavřená kapitola, již není třeba něco zpochybňovat, alternativy neexistují, kapitalismus je veřejností nahlížen jako nejlepší možný systém, který má sice chyby, ale bez něj by to mohlo být ještě horší [Fisher: 2010; 16-18].

Nový kapitalismu někdy také bývá označován jako nová ekonomika, která ukazuje na vznik nových ekonomických vztahů a na stále rychlejší tempo změn [např. Reich: 2003]. S *novým kapitalismem* se ale také můžeme setkat jako s myšlenkou, která se snaží učinit současný kapitalismus více morálním a zodpovědným. Kniha vydaná v Oxfordu souhrnně pojmenovává tento kapitalismus zkratkou RGC, tj. „zodpovědný globální kapitalismus“ (Responsible Global Capitalism). Oproti kapitalistickému realismu, který pojímá kapitalismus jako autonomní systém, zodpovědný globální kapitalismus kritickou diskusí nad nedostatky, chce kapitalismus zlepšit. Je to snaha

vyvolat diskusi nad nerovnostmi a konflikty, které kapitalismus vytváří. Autoři tvrdí, že pokud globální kapitalismus, který je pravděpodobně systémem, jenž dokáže neefektivněji vytvářet bohatství, má být životaschopný a sociálně přijatelný, musí být všemi svými čtyřmi základními institucemi (tedy trhy, vládami, nadnárodními agenturami a občanskými společnostmi) zpochybněn a následně eticky podepřen, nejen administrativně zajištěn [Dunning: 2003].

Řada knih o „novém“ kapitalismu [Žižek: 2011; Fisher: 2010; Lipovetsky: 2007, atd.] přicházející od levicové kritiky má podobný scénář, nejprve je naprostá většina knihy věnována velmi skeptickému popisu současného neutěšeného stavu věcí a na posledních pár stránkách objevíme jiskřičku naděje pro společnost za určitých málo pravděpodobných podmínek. Společnosti se tak naskýtá jediná možnost, musí „vystřízlivět“ či „probudit se“ z kapitalistické (konzumní) utopie.¹³ Často také tyto knihy bývají zatíženy mnohostí pojmů, které mají v podstatě všechny odpovídat současné společnosti bez řádného vymezení či definování, co jimi autor přesně myslí, tyto pojmy jsou brány jako by byly synonymy, ale ve skutečnosti tomu tak úplně není a navíc to činí dílo lehce nepřehledné. Např. Gilles Lipovetsky [2007] popisuje současný stav společnosti jako *postkonzumentarismus*, *hypermaterialismus*, *hyperkonzumní společnost*, *postfordismus*, *postkonformistickou hyperkomerci*, *třetí fáze konzumního kapitalismu*, *třetí fáze moderní komercializace potřeb* nebo také *civilizace touhy*. U Fishera vedle kapitalistického realismu nalezneme také označení pro současnou společnost jako *ahistorická*, *antimnemonická klipová kultura krátkých audiovizuálních sekvencí*, *hypermedializovaná konzumní kultura*, *postfordistická společnost kontroly*, atd. Problémem není pouze mnohost používaných termínů u jednotlivých autorů, ale také všeobecně bezpočet přívlastků používaných pro současnost [viz Petrusek: 2006]. Vedle nejasnosti a mnohosti pojmů se také setkáváme s problémem mnohosti možných teoretických vysvětlení transformace od fordismu k postfordismu a rozvoje kapitalismu. Petr Pavlínek se ve své stati *Vybrané teoretické interpretace současné transformace kapitalismu* věnuje čtyřem přístupům schumpeterianismu [Schumpeter: 1939] a neoschumpeterianismu [Nelson, Winter: 1982], flexibilní specializaci [Piore, Sabel:

---

¹³ Tento způsob kritiky má vcelku dlouhou tradici, přestože se řada děl u nás dočkala českého překladu až s notnou dávkou zpoždění. Může se jednat o osvobození ze „spektáklů“ [Debord: 2007], o probuzení „usměvavého robota“ a přeměnu masy na „opravdovou veřejnost“ [Mills: 2002], či rozvoj spotřebitelské autonomie skrz ponechání většího prostoru dětem, jak se s tím setkáváme v knize následující neofreudovskou tradici *Osamělý dav* [Reisman: 2007]. Současnější kritika např. doporučuje upravit, usměrnit a vytyčit meze hyperkomerční společnosti [Lipovetsky: 2007], nebo navrhuje konkrétnější kroky jako Reich [2003].

1984], regulační teorii [např. Aglietta: 1979] a přístupu západních marxistů [např. Clarke: 1988].

Vedle těchto přístupů dále jmenuje další sociologické a ekonomické teorie: teorii modernizace [Rostow: 1960], teorii světových systémů [Wallerstein: 1979], flexibilní akumulaci [Harvey: 1989], liberální teorii vzájemné závislosti a propojenosti národních hospodářství [Cooper: 1991], teorii krize [Weeks: 1981], teorii deindustrializace [Bluestone, Harrison: 1982], teorii globalizace světového hospodářství [Dicken: 1992], teorii přechodu od „organizovaného“ k „neorganizovanému“ kapitalismu [Lash a Urry: 1987], teorii hegemonické nestability [Agnew, Corbridge: 1994] a to ještě stále není vše. Jak je vidět, překážek k lepšímu pochopení současné společnosti je mnoho.

Jaký je ale onen „nový“¹⁴, „lehký“¹⁵, „tekutý“¹⁶, „pozdní“, „soudobý“ kapitalismus, jenž se pomocí vnitřní i vnější dynamiky vytvořil z kapitalismu „starého“? Ve snaze vyhnout se výše zmíněným překážkám, jsem se rozhodla zachytit povahu soudobého kapitalismu pomocí sledování vývoje ve výrobě a tím pádem i v organizaci práce a spotřebě a také v proměnách pojetí času. Porozumění pojmání a prožívání času je: „(...) *nejlepší cestou k pochopení společnosti (...)*“ [Le Goff: 2002; 91].

---

¹⁴ Není bez zajímavosti zmínit, že za *nový* byl označován již kapitalismus, který dle slov Daniela Bella hlásil etiku konzumu (hédonismus, slast a hravost) a který se objevil již počátkem 20. století necelé desetiletí po revoltě Mladých intelektuálů proti puritanismu. Mladí intelektuálové byli absolventi Harvardské univerzity z počátku 20. století bojující proti puritánským hodnotám ve společnosti, do níž patří Walter Lippmann, Van Wyck Brooks, John Reed a Harold Stearns [Bell: 1999; 81- 82]. Také Boltanski a Chiapello si všimají změny kapitalismu, která se objevuje od 30. let a označují ji jako „druhý duch“ kapitalismu.

¹⁵ Někteří autoři také rozlišují mezi tzv. lehkým a těžkým kapitalismem, kdy „lehký“ kapitalismus má být ekvivalentem soudobého kapitalismu [např. Bauman: 2002; Thrift: 2005]. Bauman dále vedle „lehkého“ a „těžkého“ kapitalismu používá ještě známějšího pojmenování, totiž „pevné“ a „tekuté“ modernity. Dalším známým označením je kapitalismus pozdní, jenž odkazuje k tomu, že kapitalismus bude nutně překonán či zničen. O krizi legitimacy pozdního kapitalismu pojednává např. Habermas [2000].

¹⁶ Petrušek shrnuje Baumanovo pojetí tekuté modernity do šesti podstatných charakteristik.

1. vytváří nový typ *intimity*, spíše „*pseudointimitu*“, kdy máme pocit blízkosti s jinými, ačkoliv je náš vztah mediálně transmitován;
2. je iracionální, proti „*tvrdé*“, „*osvícenecké*“ racionalitě modernity staví spíše konstruovaný iracionální obraz světa nebo tento obraz alespoň dominuje;
3. je kolonizována ekonomikou a její produkty se řídí tržní hodnotou
4. *emblematickým fenoménem kultury pozdní modernity je bestseller, v němž se obvykle výše uvedené rysy propojují*
5. vytváří nový typ *davového chování*; protože kultura „*tekuté modernity*“ je závislá na spotřebiteli, je nutné, aby se spotřebitele chovali na principu „*tasovské nápodoby*“, neboť „*kulturní spotřeba*“ je kombinací individuální volby (jakkoliv spíše iluzorní) a kolektivního chování (jakkoliv platí, že konzument je osamocen tehdy, když jedná ve společenství s jinými);
6. většina produktů „*tekuté kultury*“ je produkována pro trh – na jedno použití; element rychlosti, rychlého střídání, důraz na tzv. *flexibilitu* („*klipovitost*“) vede ovšem k převrácení tradiční role paměti a zapominání: předpokladem dynamiky „*instantní kultury*“ je zapominání, stabilizátorem kultury tradiční byla *paměť* [Petrušek: 2010; 811].

2. Práce

David Vice: „*V budoucnu budou existovat pouze dva druhy společností – rychlé a mrtvé. Bud' budete rychlí, nebo upadnete v zapomnění.*“

Samotné časté označení současné společnosti za postfordistickou¹⁷ odkazuje ke změně ve výrobě a organizaci práce¹⁸, která se datuje od poloviny šedesátých let, kdy začalo docházet ke globální reorganizaci kapitálu, často se ale tento počátek přesněji datuje od roku 1973, tj. do období po ropné krizi. Období, ve kterém teď žijeme, pokud jej označujeme za postfordismus, předpokládá, že jsme vstoupili do nového období akumulace, tedy práce začala být organizována novým způsobem [Kiely: 1998; 97-8].¹⁹ Toto období navazuje na fordismus.

2.1 Fordismus a postfordismus

Označení *fordismus* vymyslel italský politik, publicista a marxistický filosof Antonio Gramsci, který užil termín k popisu změny americké společnosti v závislosti na změně ve způsobu výroby. Konkrétně se jednalo o zavedení montážní linky pro výrobu automobilů Henry Fordem, které se uskutečnilo v Highland Parku v Michiganu v roce 1913.

Fordismus se rozvinul ve 20. a 30. letech 20. století ve Spojených státech a následně byl přenesen do západní Evropy a Japonska. Fordismus vychází z principů taylorismu.²⁰ Využívá vědecky řízenou dělbu práce ke zvýšení produktivity práce pomocí masové výroby standardizovaného zboží, která je rozložena do jednoduchých úkonů a kterou může vykonávat i nekvalifikovaná pracovní síla [Giddens: 1999; 311].²¹

---

¹⁷ Postfordismus bývá také označován jako neofordismus.

¹⁸ Keller ve svém článku *Jak sociologie přichází o společnost* označuje období před touto změnou za „společnost zaměstnání“. Podobně Reich [2003] označuje tuto společnost jako „zaměstnaneckou“ a Beck [2011] jako „společnost výdělečné práce“. Tato společnost však přestává být schopná zajistit plnohodnotnou práci „všem“ lidem, také v důsledku masivního nástupu žen na trh práce. Počet žadatelů tak rychle stoupá až ke svému historickému maximu [Keller: 2008; 994].

¹⁹ Ovšem Kiely také dodává, že jsme svědky rozmanitosti metod kapitálové akumulace ve světové ekonomice, ve které koexistují a konkurují si systémy, jejichž konečnou relativní váhu není možné předvídat.

²⁰ F. W. Taylor je reprezentantem tzv. technického směru teorie organizace. Základy taylorismu podal ve své knize: *The principles of scientific management* [1911].

²¹ I Weber, který tak schvaluje Sombartův předpoklad, považuje za základní motiv moderního hospodářství „ekonomický racionalismus“, pokud se jím myslí: „(...) rozšíření produktivity práce, které odstranilo vázanost výrobního procesu na přirozeně dané „organické“ hranice lidské osoby tím, že jej rozčlenilo na základě vědeckých hledisek“ [Weber: 2009; 221].

Pracovníkům jsou přiděleny přesně vymezené úkoly, které spočívají v obsluze specializovaných strojů sloužících k výrobě každého konkrétního produktu či části produktu [Kiely: 1998; 97]. Pracovníci jsou tak snadno drženi pod kontrolou řídicích pracovníků a udržováni ve vysoce disciplinovaném prostředí. (o kterém bude ještě řeč v oddíle týkajícího se času).²² Tento způsob výroby s sebou nese řadu negativ i pro samotnou výrobu. V první řadě je velmi nákladný a to zejména kvůli tomu, že je nutné postavit stroje, ale následně výroba v masovém měřítku umožňuje snížit cenu jednotky na minimum [Murray 1989; 39]. Není dostatečně flexibilní, protože když už jednou jsou stroje postaveny, nelze libovolně přejít na výrobu nových produktů, je tedy možné hlavně regulovat množství produkce. A navíc fordistický způsob výroby lze uplatnit jen v průmyslových odvětvích, která vyrábějí standardizované výrobky [Giddens: 1999; 311].²³

Fordismus se snaží o hromadnou efektivní výrobu, tedy o maximalizaci produktivity. A jelikož je potřeba, aby množství vyrobených výrobků šlo na odbyt, je nutné rozvíjet trhy pro hromadnou spotřebu. Spolu se zvyšující se produktivitou výroby se výrobky stávají dostupné pro masu spotřebitelů. Růst spotřeby reaguje na růst produktivity [Giddens: 1999; 311].^{24 25}

Zde se na chvíli vrátím k úvodu práce. Fordismus v tomto pojetí do sebe pojímá hlavní znaky weberovského moderního kapitalismu, tedy změnu ve spotřebě a změnu v organizaci práce, která se projevuje v externě vnucené disciplíně pro potřeby větší intenzifikace práce pracovníků. Od disciplinovanosti k práci jako sebekázni se posouvá k disciplinovanosti, která je zvnějšku danou (časovou kázní- viz kapitola o čase). A po velmi omezené spotřebě se ve fordismu projevuje uvolňování spotřeby.

---

²² Tento způsob výroby tak odděluje a specializuje jednotlivé výrobní funkce, omezuje volnost dělníků a trvale dělníky drží pod kontrolou řídicích pracovníků, odděluje sféry organizace výroby a nekvalifikované práce a vytváří vysoce disciplinované prostředí pro pracovníky [Pavlínek: 1997; 42].

²³ Dobový slogan zněl: „Každý zákazník může mít auto takové barvy, kterou si přeje, pokud je černá“ [Reich: 2003; 32-33].

²⁴ Fordismus se tak stal novým stádiem rozvoje kapitalismu, které bylo spojeno s podstatnými změnami v pracovním procesu, se změnami norem výroby, norem společenské spotřeby, norem distribuce, norem třídního boje (kolektivního vyjednávání), se změnami regulace kapitalistického hospodářství a způsobů a intenzity kapitálové akumulace [Pavlínek: 1997; 42].

²⁵ Fordismus se dá shrnout čtyřmi základními znaky: 1. je to specifický typ pracovního a výrobního procesu (tzn. industriální paradigma), jehož podstatou je masová výroba zboží založená na technologii výrobního pásu; 2. je to způsob nebo forma makroekonomického růstu (paradigma režimu akumulace), který je založen na permanentní cirkulaci růstu mezd a rostoucí nabídce zboží; 3. je to také způsob ekonomické regulace (regulativní paradigma) spočívající na oddělení vlastnictví a řízení zejména velkých firem a korporací, decentralizovaném řízení a „taylorovské dělbě práce“; 4. obecný vzorec sociální

Avšak dnes už není fordismus alespoň v západním světě převažující formou výroby. V souvislosti s tím se nejčastěji mluví o následujících změnách, které k tomu vedly: Od pozdních 60. let klesá americká ekonomická síla a zároveň roste ekonomika Japonska, zvyšuje se mezinárodní konkurence, klesá míra zisku a kolabují poválečné mezinárodní ekonomické dohody. Brettonwoodský systém pevných směnných kurzů byl opuštěn mezi lety 1971-1973, kdy USA devalvovaly dolar vůči ceně zlata a cena ropy se mezi lety 1973-1974 téměř zečtyřnásobila. V 70. a 80. letech docházelo ke zpomalení tržního růstu a k periodickým a rozsáhlým recesím. A začalo se mluvit o krizi fordismu.²⁶

2.2 Od unifikace ke specializaci

Ve chvíli, kdy masová výroba přestala vyhovovat, fordistická výroba nabrala směr změny od unifikace ke specializaci [Reich: 2003]. Jde o posun od masové výroby standardizovaného zboží (unifikace) k vytváření diferencovaných produktů pro úzce specializované trhy (specializace). Tuto transformaci lze také popsat jako přechod od „úspor z rozsahu výroby“ (economy of scale) k „úsporám z rozsahu spektra výroby“ (economy of scope)²⁷ [Handel: 2003: 299] či jako posun od standardizovaných výrobků k ekonomice rozmanitosti a reaktivity. Firmy již nejsou zaměřeny na produkt, ale na trh a spotřebitele [Lipovetsky: 2007]. Změna ve způsobu výroby směřuje od velkovýroby k vysokému zhodnocení, kdy zákazník dostane přesně to, co si přeje²⁸ „(...) odkudkoli a s nejlepším využitím hodnoty svých peněz“ [Reich: 2003; 31]. Nová ekonomika je založená na neustálých inovacích a velké konkurenci, jak mezi zaměstnanci, tak mezi firmami a tím pádem je do značné míry založená i na nejistotě.²⁹ V nové ekonomice se vytvářejí obrovské příležitosti pro lidi, kteří je dokážou využít, ale naopak uzavírají

---

organizace (generální paradigma), v níž dominuje produkce a spotřeba standardizovaného zboží a služby poskytují zejména instituce spadající pod doménu byrokratického státu [Petrusek: 2006; 259].

²⁶ Často se také mluví v souvislosti s finančními změnami ze 70. let (vyvázání dolaru ze závislosti na zlatě, rušení hranice, která oddělovala obchodní a investiční bankovníctví a rušení většiny dalších regulací) o tzv. finančním či financionalizovaném kapitalismu. Tj. vyvázání peněz ze závislosti na produktivní ekonomice. Dochází k rušení vazby mezi výrobou zboží a penězi. Prostřednictvím peněz (pomocí spekulace), lze vydělat více peněz, aniž by bylo nutné investovat do výrobního procesu. Peníze tak mohou být odstříženy, jak od výroby, tak od práce.

²⁷ překlad A. H.

²⁸ Je sice otázka, kdo vytváří přání zákazníka, ale o to mi tady nejde. Zde je důležité, že zákazníci se rozhodují podle dostupných informací, kterých mají v dnešní době povětšinou dostatek.

²⁹ Bauman tuto nejistotu spojuje s rychlým pohybem kapitálu: „Kapitál dokáže cestovat hbitě a lehce a jeho pohyblivost a lehkost se staly rozhodujícím zdrojem nejistoty pro všechno ostatní“ [Bauman: 2002; 195].

mnohé dveře pro ty, kteří to nedokážou (jichž je většina).^{30,31} Ekonomika se posouvá od centralizované výroby k decentralizaci, na poli organizační struktury zaměstnanců dochází k decentralizaci přenášením odpovědnosti rozhodování a nesení rizik na pracovní skupiny či jednotlivce, tzn. decentralizované sebeřízení [Plumpe: 2007; 61], ale také dochází i k opětovné centralizaci v souvislosti s odstraňováním středních vrstev managementu a řízením přímo [Sennet: 2006; 43]. Ekonomika se tak posouvá od velkých podniků k menším, které jsou schopné flexibilně reagovat na poptávku zákazníků, na rozdíl od sériové výroby, kdy podniky zvětšovaly produkci, aby tím snižovaly cenu, ale na úkor výběru. Spotřebitel tak dostal víc levnějšího zboží. Dnes díky digitálním technologiím člověk může dostat výrobky na míru a přitom obchodníci dokážou udržet nízkou cenu. Avšak to neznamena, že by velkovýroba zanikla zcela, ale je zde popsán trend výroby v posledních desetiletích, jenž byl umožněn novými technologiemi [Reich: 2003; 31-38]. „*V předindustriální³² době zhotovovali řemeslníci téměř vše na objednávku, ale bylo to drahé. Potom přišla masová výroba - obří stroje poháněné elektrinou, ohromné tkalcovské stavy schopné utkat veliké plachty látek, stroje, které chrlily desítky tisíc zápalek, cigaret a hřebíků, obří nádrže destilující a rafinující naftu, cukr, alkohol a chemikálie, ohromné pece na výrobu oceli, veliké stroje na tvarování a lisování částí aut, rozlehlé montážní linky. S růstem objemu výroby prudce klesala cena každé vyráběné položky*“ [Reich: 2003; 32]. Od masové výroby se posouvá výroba opět k výrobě na zakázku či možnosti získat na „globálním bazaru“ věci, které více odpovídají našim představám. A to: „*Díky programovatelným robotům, digitálně řízeným nástrojům, rutinním počítačovým systémům a internetu* [Reich: 2003; 35].

---

³⁰ Neustále se zvyšují rozdíly v rozložení mezd. Ti, co pobírají největší platy, si vydělají stále víc. Ti, co pobírají nejnižší platy, stále méně. Cena nejlépe placených je vysoká hlavně proto, že zákazníci vyžadují jejich vynálezy a investoři si přejí podíl na jejich činnosti. Nejlépe je tento rozdíl v příjmech vidět na Americe, ale i ostatní ekonomiky ukazují tento trend [Reich: 2003; 182-183]. Otevírající se pomyslné nůžky mezi zaměstnanci dokazují i statistické údaje pro Českou republiku, zatímco dvě třetiny zaměstnanců nedosahují průměrné mzdy, nejrychleji rostou výtěžky u nejlépe odměňovaných zaměstnanců. Tedy u vzdělané a kvalifikované skupiny zaměstnanců s tzv. měkkými dovednostmi (soft skills) např. kreativita, flexibilita, asertivita, schopnost být týmovým hráčem [ČSÚ: 2012].

³¹ Do skupiny lidí, kteří jednoznačně dokážou využívat výhod nové ekonomiky, patří tzv. symboličtí analytici, jejichž existenci popsal Reich v knize *Dílo národ* [1995]. Tito pracovníci odpovídající flexibilní povaze postfordistického světa, hledají specifická řešení specifických problémů za specifických podmínek, protože již nelze v nové ekonomice spoléhat na staré postupy. Rychlost změn a dynamická povaha společnosti vytváří nové problémy, jejichž řešení je právě na kreativité symbolických analytiků. Naopak skupinou, která se cítí v globální ekonomice ohrožena, jsou nekvalifikovaní pracovníci a pracovníci v sektoru služeb, kteří se obávají, že budou nahrazeni pracovní silou ze zahraničí, jenž se dokáže smířit s velmi nízkými platovými podmínkami. Symboličtí analytici se dají ztotožnit se Sennetem [2006] popisovanými poradci (consultants).

³² Také ji označuje za *předzaměstnaneckou* dobu.

V souvislosti s provázaností výroby se spotřebou George Ritzer a Nathan Jurgenson [2010] rozpracovávají termín *prosumption*, který vytvořil Alvin Tofler v roce 1980. Tento pojem odkazuje na kombinaci výroby a spotřeby a má charakterizovat současný kapitalismus, který vypovídá o stále těsnějším spojení výroby se spotřebou. Tedy o faktu, že se výroba řídí poptávkovou stranou a reaguje na její výkyvy. Pojem vznikl spojením slov „production“ a „consumption“. *Prosumption* označuje současné stádium kapitalismu, které následuje po dvou stoletích, kdy podle těchto autorů byl důraz kladen více na výrobu a několika poválečných desetiletí, kdy byl důraz kladen spíše na spotřebu. Přestože dříve byly výroba i spotřeba také propojeny, dnes jsou tak úzce spojeny, že je nutné kapitalismus označovat oběma pojmy. To znamená, že od označení např. výrobní či průmyslový kapitalismus, která odpovídají důrazu na výrobu nebo od označení konzumní (nebo spotřební)³³ kapitalismus, která zase odpovídají spíše důrazu na spotřebu, je dnes nutné se posunout k označení *Prosumer capitalism*.³⁴

Autoři mluví zejména o americkém prostředí³⁵, kde se podle nich projevuje tato změna trendu nejrychleji, protože Amerika vyvinula mnoho základních komunikačních, dopravních a informačních technologií, na nichž je tato změna založena a také proto, že americká ekonomika je méně regulována než ostatní ekonomiky a tak se změny šíří rychleji. Ostatní ekonomiky ale projevují nepřehlédnutelné známky toho, že budou Spojené státy v tomto trendu následovat [Reich: 2003; 188].³⁶

V kontextu nové ekonomiky tak byly prováděny nové experimenty v industriální organizaci. Klíčové slovo, které tyto různé experimenty shrnuje, je flexibilita [Kiely: 1998; 98].

---

³³ Angličtina má výraz *consumption*, které se dá přeložit jako *konzum* ale i jako *spotřeba*, kde konzum je viděn spíše pejorativně. Avšak podobné rozlišení mezi pejorativním konzumem a relativně neutrální spotřebou může být vytvořeno rozdělením na *consumption* (spotřeba) a *consumerism* (konzum). I když čeština používá celkem běžně i slovo *konzumerismus*.

³⁴ Bohužel se mi nepodařilo najít nebo vytvořit dostatečně výstižný český ekvivalent, proto ponechávám v původním znění.

³⁵ „Vysoká pružnost amerického trhu práce oproti Evropě je zejména dána rozdílnou tradicí, vysokým stupněm deregulace trhu, nižší mírou sociálně právní ochrany, vyšším stupněm individualizace pracovních vztahů, vysokým podílem malých a středních podniků a vysokou zaměstnaností ve službách, kde je uplatňováno více atypických forem zaměstnání“ [Svobodová: 2007; 8].

³⁶ Tento posun je také indikován zvyšujícím se významem malých a středních podniků na úkor podniků velkých, protože využívají výhod, které jim plynou z rychlosti a flexibility. Díky možnosti síťového propojení mohou malé a střední podniky zvyšovat svou specializaci [Svobodová: 2007; 7]. „Hlavní výhodou s ohledem na trendy ekonomiky je rychlost a pružnost. (Malé a střední podniky- pozn. A. H.) Jsou méně náchylné na ustrnutí ve stávajících výrobcích, technologiích, organizačních strukturách apod. Také informační a komunikační technologie jim otevírají nové možnosti a příležitosti pro kumulování výhod plynoucích z malého měřítka, flexibility a rychlosti“ [Svobodová: 2007; 7].

2.3 Flexibilita³⁷

Podle Davida Harveyho [1989] žijeme v současnosti v době, ve které došlo ke změně v akumulaci kapitálu, žijeme tak v éře „flexibilní akumulace“ či „flexibilní produkce“. Nutno zdůraznit, že flexibilita je opravdu velmi významným nebo dokonce zásadním tématem reflektovaným v celé řadě (nejen sociologických) textů o současné (postfordistické) společnosti.^{38, 39} Nárůst flexibility se pojí s novou strategií firem a také je spojen s přenášením nejistoty či rizik na trhu na mzdové příjmy zaměstnanců, subdodavatele nebo ostatní poskytovatele služeb. Rozkládá se na vnitřní a vnější flexibilitu.⁴⁰ Vnitřní flexibilita je založená na hluboké transformaci v organizaci práce a využívaných technik (více-úlohový systém, sebekontrola, rozvoj autonomie zaměstnanců v rámci přenášení odpovědnosti na pracovníky, atp.). Vnější flexibilita se odvíjí od tzv. síťové organizace práce, kde *štíhlé* („lean“) firmy hledají externí zdroje mezi dodavateli či pracovní silou, která je tvárná z hlediska zaměstnání (příležitostná práce, zaměstnávání na výpomoc, samostatně výdělečná práce); a z hlediska pracovní doby či trvání práce (práce na částečné úvazky, proměnná pracovní doba) [Boltanski, Chiapello: 2007; 217- 218]. V oblasti světa práce je pak flexibilita spojena zejména s nástupem „nestandardních“ zaměstnání.^{41, 42} Proto se u celé řady autorů setkáváme

---

³⁷ Zde je zajímavé si uvědomit, jakým způsobem proti sobě jdou texty sociologické a sociálně politické. Zatímco sociologické texty si převážně všimají negativních dopadů flexibility na zaměstnance [Sennet: 2006; Boltanski a Chiapello: 2007; Reich: 2003 atd.]. Sociálně politické texty zdůrazňují nutnost přizpůsobení se zaměstnanců vývoji na trhu práce jako součást politiky zaměstnanosti a tak následování strategií Evropské unie. Zaměstnanci jsou tak nuceni v boji proti nezaměstnanosti k vyšší flexibilitě a ke zvyšování své kvalifikace v rámci celoživotního vzdělávání. Je možné se sice setkat s různými kompenzačními politikami, které se snaží vyrovnat přílišnou zátěž flexibility na zaměstnance [VÚPSV: 2004], nejde však o snahu flexibilitu nějakým způsobem eliminovat, ale naopak ji vycházet vstříc. Stejně jako ostatní země Evropské unie se i Francie snaží legislativně napomoci flexibilitě, implementací opatření jako je: podpora zaměstnanosti, opatření usnadňující předčasný odchod do důchodu, sociální zacházení s nezaměstnaností či opatření podporující restrukturalizaci [Boltanski, Chiapello: 2007; 228-229].

³⁸ O objasnění výskytu flexibility v oblasti zaměstnání se snaží řada přístupů. Jedním z významných přístupů je ekonomie trhu práce, která se dále dělí na teorie zdůrazňující stranu nabídky jako je teorie lidského kapitálu nebo teorie zdůrazňující spíše stranu poptávky jako teorie segmentace trhu (teorie duálního trhu či flexibilního modelu firmy). Dalšími přístupy jsou např. institucionální ekonomie, koncept celoživotního vzdělávání či koncept tranzitivních trhů [VÚPSV: 2004].

³⁹ Flexibilita je stavěna proti rigiditě předcházejícího období, stejně tak se mluví v současnosti spíše o dynamice, než o stabilitě.

⁴⁰ O vnitřní a vnější flexibilitě také [např. Vielle, Walthery 2003, VÚPSV: 2004].

⁴¹ Na rozdíl od předcházejícího období, které je spojováno s vysokým stupněm standardizace ve všech významných dimenzích týkajících se práce, tj. pracovní smlouva, pracovní doba a místo práce. Podmínky práce byly často regulovány na úrovni odvětví či skupin zaměstnání. A práce byla centralizována na určitém místě a mnohdy byla vykonávána ve (velkých) podnikových organizacích [Beck: 2011; 225].

⁴² Flexibilita pracovníků se projevuje v délce a organizaci pracovní doby a ve flexibilních formách zaměstnání. Mezi tradičnější organizace pracovní doby patří: směnný provoz, práce přesčas, práce v nesociální pracovní době [VÚPSV: 2004]. Mezinárodní organizace práce však dále zaznamenává nové flexibilní formy délky a organizace pracovní doby: různé rozvržení pracovní doby, zhuštěný pracovní

s názorem, že s příchodem „nové ekonomiky“ jsme svědky narušení *trvalého* zaměstnání, které je spojeno s tradičními modely zaměstnanosti [Beck: 2000, 2004; Sennet: 2006, Reich: 2003; Giddens: 2001; Castells: 1996; Boltanski, Chiapello: 2007; Harvey: 1989; Sassen: 1996; Mingione: 1996, Hutton: 1998, atd.].^{43,44} Ovšem často je těmto autorům vytýkáno (snad s výjimkou Boltanskiho a Chiapellové), že nestaví na dostatečně pevných empirických základech. Kevin Doogan dokonce tvrdí, že tito autoři chtějí spíše vyprávět „příběh naší doby“, než nabídnou důslednou diskusi, která se očekává od předních sociálních vědců [Doogan: 2005; 66].

Úvahy o flexibilitě v postfordistické výrobě vycházejí zejména ze dvou modelů. Jedním z nich je teorie *flexibilní specializace* pramenící z italské zkušenosti, druhá je tzv. *toyotizace*, která má být součástí obecnějšího procesu japanizace. Flexibilitu tyto dva způsoby výroby využívají ve snaze zefektivnit výrobu pomocí přizpůsobování se výkyvům trhu, tedy následováním poptávky a rozšiřováním subdodavatelských mechanismů. A tak v závislosti na změnách na trhu je potřeba neustálých inovací, rychlých reakcí a přizpůsobování výroby. To také znamená, že i počet zaměstnanců a

---

týden, klouzavou pracovní dobu, práci v pracovních skupinách, sdílení práce, pracovní dobu přizpůsobenou školnímu roku, vědecké volno, přestávky v práci, dovolenou za účelem vzdělávání, fázovaný nebo předčasný odchod do důchodu, roční smlouvu o počtu odpracovaných hodin [ILO: 1995]. Mezi tradičnější a nejvíce využívané flexibilní formy zaměstnání patří: dočasné formy zaměstnání a samostatně výdělečná činnost. Vedle nich je zde také: částečná nebo úplná práce doma, práce na zavalanou, střídání pracovního místa, tele- working, zaměstnání zprostředkované prostřednictvím agentur práce [VÚPSV: 2004].

⁴³ Zaměstnavatelé ve snaze ušetřit náklady na mzdy stále častěji chtějí od svých zaměstnanců nesení společně sdíleného rizika, prosazují větší rozmanitost a individualizaci zaměstnavatelského vztahu (často méně výhodného pro zaměstnance), který může nabývat forem nestandardního pracovního poměru, který je méně chráněn sociálním zákonodárstvím například smlouva o dílo, dohoda o provedení práce, termínované pracovní poměry, částečné úvazky, zaměstnávání „na černo“ atp. Tento typ zaměstnávání ale volí pro pracovníky „ne-kmenové“, ovšem prostřednictvím této skupiny můžou vykonávat určitý tlak na zaměstnance kmenové. Vytváří tak tlak na jejich mzdovou úroveň standardní práce a na snižování sociální ochrany. Typickým projevem tohoto tlaku je nárůst nevykázané přesčasové práce. Velká flexibilita se objevuje nejen na poli individuálních pracovních vztahů, ale i na podnikové úrovni, kdy jsou podniky tlačeny k vyšší flexibilitě konkurenčním prostředím a snahou co nejefektivněji využít vložené náklady. Důsledkem zrychlujícího se procesu inovace, kdy dochází k aplikaci stále náročnějších technologií, je zlepšování organizace práce a využívání vysoce specializovaných a kvalifikovaných pracovních sil. Méně kvalifikovaní pracovníci začínají být posunováni do oblasti „nedobrovolné“ flexibility, která se řídí výkyvy trhu či potřebami zaměstnavatele. K větší flexibilitě zaměstnanců a ke snaze přizpůsobit poptávku a nabídku na trhu práce přispívá i vzrůstající počet specializovaných agentur, které zprostředkovávají práci, ať už dlouhodobou, přechodnou či nárazovou [Svobodová: 2007; 7- 8]. Zaměstnávání osob personálními agenturami přináší výhody pro zaměstnavatele zejména proto, že nezatežují podnik administrativou a tyto zaměstnance lze snadněji propustit. Počty agentur v ČR poskytující práci mezi lety 2002- 2007 vzrostly 1,7x a počty agenturních zaměstnanců dokonce 5x. V roce 2008 došlo ke změně ekonomické situace a k metodickým změnám v klasifikaci činností, takže se dostatečně nedá porovnat minulost a současnost, přesto je patrné, že ač v roce 2008 došlo ke zpomalení rozvoje pracovních agentur, jejich obliba u podniků neklesla [ČSÚ 2009].

⁴⁴ „Konec společnosti práce“ poprvé nalezneme v knize z roku 1983 Andrého Gorze *Les Chemin de Paradis*, ale na rozdíl od citovaných autorů takový vývoj společnosti nepovažuje za negativní, naopak je

způsob jejich zaměstnání či odměňování se řídí výkyvy trhu. Tyto dva modely mají mezi sebou významné rozdíly, ale jsou jednotní v přesvědčení, že jsme vstoupili do nového období kapitalismu založeného na flexibilní akumulaci. Flexibilní specializace i toyotismus čelí tvrzením o omezené možnosti přenosnosti do jiných sociálních kontextů, oproti předpokladu postupného šíření těchto modelů ve světových ekonomikách [Kiely: 1998; 97-100]. John Humphrey [1995a] se přiklání ke kompromisnímu řešení, že modely mohou být využity jako důležité výchozí body, které se však musí řídit místně specifickými podmínkami. Také lze ale mluvit o tom, že postfordistické metody organizace práce jsou nerovnoměrně zavedeny, jak mezi ekonomickými sektory, tak i v rámci těchto sektorů, stejně tak jsou nestejnou měrou zavedeny geograficky [Kiely: 1998; 109].

Flexibilní specializace⁴⁵ byla popsána autory Michael Piore a Charles Sabel [1984] jako úspěšná strategie boje s ekonomickou krizí pomocí změn v organizaci výroby v době, kdy již bylo jasné, že masová výroba standardizovaného zboží přestává vyhovovat, což se projevilo poklesem ziskovosti. Pro úspěšné zvládnutí krize je potřeba se odklonit od masově vyráběného standardizovaného zboží a vyrábět specializované výrobky vyšší kvality formou spolupráce kvalifikovaných pracovníků s externími odborníky, aby byly podniky schopny reagovat na měnící se poptávku. Tato spolupráce však mění stávající hierarchické organizační uspořádání [Sabel: 1982; 194-195]. Flexibilní specializace je strategie permanentní inovace, neustálé změny. Je založena na flexibilním vybavení, které má více způsobů využití (flexible-multi-use-equipment), na kvalifikovaných pracovnících a na politicky podporovaném vytváření průmyslové komunity, která omezuje formy hospodářské soutěže na ty, které upřednostňují inovace. Flexibilní inovace tak pomáhá oživit řemeslné formy produkce, které byly odsouvány na okraj zájmu v době masové produkce [Piore, Sabel: 1984; 17]. Flexibilní specializace utváří shluky malých firem, které jsou prostorově soustředěny a odvětvově specializovány a dochází mezi nimi za podpory místních institucí k výměně zboží, informací a lidí. Takové shluky malých firem získávají ekonomickou výhodu prostřednictvím zvýšení flexibility pomocí specializace a mezifiremní spolupráce [Humphrey: 1995b].

---

to výraz naplnění Marxových představ, kdy bude práce osvobozena ze své bezprostřednosti a partikularity, práce se tak stane společenskou, nikoliv individuální [Petrušek: 2006; 393].

⁴⁵ Také nazývaná jako *neo-Smithian approach*

Toyotismus⁴⁶ jako příznačný způsob postfordistické⁴⁷ výroby je odvozen od úspěchu japonské firmy Toyota, která se z malé firmy stala největším světovým výrobcem ve svém oboru. Úspěšnost této firmy vedla řadu lidí k bližšímu zkoumání tohoto výrobního režimu ve snaze zjistit, jak toho mohla dosáhnout [např. Dohse et al.: 1985; Kenney and Florida: 1988; Wood: 1991]. Toyotismus hraje důležitou roli v postfordistických debatách o přeměnách výrobních režimů a dokonce i o přeměnách celé společnosti. Japonský model řízení se zde bere jako ukázkový typ nové flexibilní éry [Wood: 1993]. Systém dodávek vyvinutých touto firmou seřazených dle denní potřeby umožňuje, aby se součástky vyráběly v den, kdy se montují, čímž se napomáhá rychlejšímu průchodu produktů systémem a eliminuje se množství odpadu vzniklého v průběhu procesu. Tento tzv. „just-in-time“⁴⁸ systém je založený na výrobě, která se řídí aktuální poptávkou a pomáhá tak zkrátit neekonomický výrobní čas⁴⁹ a pomoci organizačně zefektivnit podnik. Toyota také vytvořila hierarchický systém distribučních sítí formálně nezávislých dodavatelů prvního až čtvrtého řádu, kde zisky klesají postupně s nižšími stupni řádu. V této distribuční síti dodavatelů tak dochází k marginalizaci menších podniků klíčovými firmami. Zde se jedná o velmi výrazný rozdíl oproti flexibilní specializaci, protože ta naopak předpokládá, že menší podniky v nové éře dostávají nové příležitosti [Kiely: 1998; 99]. Tento výrobní způsob vyžaduje flexibilnější pracovní sílu, to vede k rozdělení trhu práce v rámci firmy na primární a sekundární sektor, tedy na tzv. jádro (core) a periferii (periphery).⁵⁰ Jádroví zaměstnanci jsou vysoce kvalifikovaní a jsou schopni provádět řadu úkolů. (tzn. odklon od přísně dělby práce fordismu). Jejich znalosti výrobního prostředí je využíváno na zlepšení

---

⁴⁶ Neboli Toyota Production System (TPS)

⁴⁷ Zde je nutné poznamenat, že debata ohledně toho, zda jsme vstoupili do postfordistické éry není zcela uzavřená. Např. Wood [1993] zpochybňuje, že by byl toyotismus něco zcela jiného oproti fordismu. Dle něj se spíše jedná o modifikaci fordismu než o jeho úplné opuštění. Jde tedy o neofordismus spíše než o postfordismus.

⁴⁸ Pro spolehlivou produkci v rámci systému „just-in-time“ byl vynalezen systém plánování zvaný Kanban. Tento systém slouží k řízení logistického řetězce a má udržet vysokou úroveň produkce. Kanban vymyslel Taiichi Ohno v Toyotě.

⁴⁹ Zde bych ráda podtrhla snahu o časovou efektivitu, která se mi zdá příznačná pro současný způsob výroby a vlastně i pro současnou společnost, což by mělo, jak doufám, vyloučit z mé práce.

⁵⁰ Zde je zajímavé si povšimnout hojného užívání takového rozdělení v souvislosti s kapitalismem. Vedle rozdělení pracovního trhu na jádro a periferii se v sociologii setkáváme s kritickou interpretací vzniku kapitalistické ekonomie světového rozsahu jako příčiny zaostalosti málo rozvinutých zemí. „Jádro“ označuje vyspělé země a „periferie“ rozvojové země. Tento přístup vidí jako začátek nerovnováhy světa (často) násilné převedení obrovského množství bohatství pro počáteční rozvoj průmyslu z periferie do současných vyspělých kapitalistických zemí [Mooney: 2000; 240]. Dále se například používá metafory řídicího jádra firmy a periferie pro její dodavatele a subdodavatele [např. Sproull, Kiesler 1991]. Této metafory se také využívá v případě teorie segmentace trhu, kdy jádrem je tzv. primární trh práce a periferií tzv. sekundární trh práce [např. Fullerton: 2004].

výrobního procesu. Tito zaměstnanci mají práci relativně jistou na celý život, jsou průběžně školeni a placeni dle seniority. Na druhou stranu jsou zde i pracovníci sekundárního sektoru, kteří nemají jistotu práce, pobírají nízkou mzdu a čelí nedostatečnému sociálnímu státu [Kiely: 1998; 99].

Pokud odhlédneme od těchto dvou konkrétních modelů výroby, zjistíme, že ve většině literatury týkající se současné organizace práce se setkáme s podobnými trendy: důrazem na dynamiku a flexibilitu, s odklonem od hierarchického uspořádání, s mizejícím *trvalým* zaměstnáním, zeštíhlováním organizací, dynamickým vývojem menších a středních podniků často v důsledku rozpadu velkých organizací na menší celky, síťovým uspořádáním, rozvojem subdodavatelských mechanismů, s přesouváním rizik na subdodavatele či zaměstnance, důrazem na inovace, přizpůsobováním se poptávce, s vysoko-konkurenčním ekonomickým prostředím, rychle prováděnými změnami, s krátkodobostí, se snahou co nejlépe využít všech zdrojů, se snahou o co největší efektivitu podniků.⁵¹

2.4 Vliv nové organizace na proměny (pracovního) života

Robert Reich pojednává o dopadech⁵² nové ekonomiky⁵³ na rodinu, společenství a osobní život lidí. Současnou společnost označuje za *postzaměstnaneckou*, protože se domnívá, že dochází k mizení přímého vztahu mezi zaměstnancem a zaměstnavatelem. Důsledkem nové ekonomiky, která směřuje od unifikace k výrobě na zakázku [Reich: 2003; 31], je *nová práce*. Průvodními jevy nové práce je mizení *trvalého* zaměstnání (oproti spolehlivému zaměstnání s předvídatelným růstem mezd v éře *zaměstnanecké*),

---

⁵¹ Stejných trendů si všimají i Boltanski a Chiapellová ve své analýze manažerských příruček ze 60. až 90. let minulého století [srov. Boltanski, Chiapello: 2007].

⁵² Přestože si Reich všimá negativních důsledků nového uspořádání ekonomiky, nemyslí si, že by byl kapitalismus špatným systémem, je ale potřeba provést některé nezbytné změny, aby byl systém spravedlivějším. Zejména je nutné oddělit kapitalismus od politiky.

⁵³ Tzn. posun od národních zájmů podřízených národním korporacím ke globálnímu kapitalismu, kde se peníze, myšlenky a technologie neomezují na národní hranice, ale volně přes ně proudí, zejména díky moderním formám komunikace. V tomto prostředí se také neustále otevírají nůžky mezi jednotlivými zaměstnaneckými skupinami [Reich: 1995]. Přestože se mluví o tom, že globální kapitalismus je vhodným prostředím pro flexibilní formy postfordistické výroby, můžeme se setkat i s opačným názorem, že posfordistické metody organizace práce nejsou kompatibilní s globalizační tezí, neboť tyto metody vyžadují zvýšenou lokalizaci výroby, poněvadž podniky musejí být umístěny v blízkosti dodavatelů a konečných trhů. Navíc ani národní státy nejsou přežitkem, neboť nadále chrání národní produkci. Kromě toho neustále existují silné pobídky k udržení investic ve stanovené oblasti, které monopolizují dovednosti, trhy, marketing a mají nejvyspělejší infrastrukturu a výzkumné a vývojové vybavení [Kiely: 1998; 109-110].

prohlubování nerovností ve společnosti⁵⁴, nutnost vyvíjení neustálého pracovního úsilí pro zachování stávající životní úrovně [Reich: 2003; 169-184, také Boltanski, Chiapello: 2007; 245]. Povolání ztratilo svoje někdejší jistoty a ochranné funkce [Beck: 2004; 223]. Kapitalismus pojmán jako systém, který inherentně nese rizika (nejen v oblasti práce), se v tomto smyslu stále více rozšiřuje i na zaměstnaneckou sféru, kde ruší některé dřívější jistoty, které pramenily ze stabilních institucí. V souvislosti se změnou organizační reality a konci celoživotního zaměstnání se často mluví také o konci životního vyprávění (life- narrative). V důsledku změn, které se odehrály ve světě práce, se mění i ostatní oblasti života lidí. Jak pracovní, tak i osobní život přestal být kontinuálním, ale pohybuje se od projektu k projektu, případný úspěch či neúspěch při uskutečňování projektu je klíčem k obsazování pozic sociálního prostoru [Boltanski; Chiapello: 2007; 103-107]. Netrpělivost, krátkodobost a neustálá změna v nové ekonomice, pohyb od projektu k projektu, jsou podmínky, které vedou ke ztrátě orientace a neschopnosti lidí vytvářet smysluplné vyprávění své budoucnosti [Sennet: 1998, 2006]. „*V životě, jemuž vládne princip flexibility, nemohou být životní strategie a plány jiné než krátkodobé*“ [Bauman: 2002; 220]. Avšak nemožnost představy smysluplné budoucnosti se netýká pouze životů jednotlivců (celoživotních povolání), ale i obecněji celkových představ o práci jako sdíleného poslání lidstva. Práce přestala mít funkci bezpečné osy lidských životů a očekává se, že bude lidi zejména těšit bez ohledu na výsledky, které přináší ostatním či společnosti jako celku [Bauman: 2002; 223].

Robert Reich, Richard Sennet, Zygmunt Bauman, Luc Boltanski a Ève Chiapello a další si všímají negativního dopadu existence nového uspořádání ekonomiky na životy jednotlivců, a to zejména v důsledku existence ideálu štíhlé, pružné, dynamické organizace, která má společnost vymanit z vlivu represivní a neefektivní byrokracie. Právě pod heslem: růst efektivity [Bauman: 2002; 198]. Dynamika ekonomického prostředí vytváří nové tržní příležitosti, nové podnikatelské aktivity a nová pracovní místa, ale také s sebou přináší v individuální rovině to, co Sennet nazývá „přízrak zbytečnosti“ (“specter of uselessness”).⁵⁵

---

⁵⁴ Pokud se mluví o zmenšování firem a odstraňování středních úrovní vedení podniků, je zde patrné, že se zvětšuje distance mezi zaměstnanci. Rozevírají se tak pomyslné nůžky mezi lidmi.

⁵⁵ Přízrak zbytečnosti může otevírat důležité a hojně reflektované téma v sociologii, jímž je problém uznání.

Sennet se zabývá zkušeností lidí s novým kapitalismem. Kniha *The Culture of the New Capitalism* byla napsána na požádání kolegů z Yale University, aby tak shrnul své poznatky z výzkumů transformace práce a institucí, které sahají až do 70. let.

2.4.1 Nejistota

Příznak zbytečnosti je součástí všeobecnějšího narůstání nejistot ve společnosti. Nejistota, jak už bylo řečeno, je často spojena přímo s fenoménem flexibility, v jejímž rámci dochází k přenášení nejistoty trhu z firem na zaměstnance či dodavatele, popř. osoby samostatně výdělečně činné. Nejistota je často reflektovaným tématem objevujícím se v současné literatuře [Sennet: 2006; Reich: 2003; Bauman: 2002; 2008; Beck: 2004; Boltanski, Chiapello, atd.].^{56, 57}

Příznak zbytečnosti se projevuje jako neustálá obava ze ztráty zaměstnání a také obava z důsledků, které plynou z této ztráty.⁵⁸ Dle Senneta příznak zbytečnosti jako moderní hrozbu formují tři síly 1) globální pracovní nabídka, 2) automatizace, 3) management stáří. Globální pracovní nabídka umožňuje přesunout práci do jiné země, kde bude výroba levnější. Tato síla se snoubí se strachem z cizinců, s představou, že lépe kvalifikovaní a méně platově nároční cizinci přijdou a vezmou lidem práci. V další síle formující příznak zbytečnosti se projevuje strach z toho, že stroje nahradí člověka, tento strach není nový, avšak dnes je posílen technicky vysoce vyspělými stroji. Dříve byly stroje použitelné jen pro mechanické úkoly, nyní mohou zastat práci ve všech oblastech. Automatizace přináší zvýšenou produktivitu a s ní ovšem i pracovní úspory. Stáří jako míra zbytečnosti se projevuje v několika ohledech. Lidé stárnou a slábnou a v určitém smyslu se stávají neproduktivními a to ve světě, kde je ústředním bodem lidského života práce, už samo o sobě definuje jistý handicap. Zejména kvůli demografickým změnám se veřejně financované důchodové a zdravotnické systémy nezdají být spravedlivé a vzniká zde napětí mezi mladými a starými. Dle Senneta postupně zanikají dovednosti a úcta ke zkušenostem. „(...) v odmítnutí pokračovat podle známých příkladů a uznat moudrost akumulované zkušenosti se nyní spatřují zásady

---

⁵⁶ V Českém prostředí např. Keller [2009].

⁵⁷ Sennet také píše o pocitech zaměstnanců současných podniků, kteří se pohybují v prostředí, které nemá jasně definovaná pravidla na rozdíl od dřívějších institucí s pevnými pravidly a pevně danou strukturou. Důsledkem nejistého prostředí je úzkost. Právě nejistota je často spojována s absencí pravidel. V tomto duchu byla existence pravidel obhajována již Thomasem Hobbem, který ovšem v nejistotě spojené s absencí pravidel viděl zdroj násilí a agresivity lidí.

efektivita a produktivita“ [Bauman: 2002; 246]. Dnes mají znalosti a dovednosti stále kratší životnost, nemusejí tedy být trvalým vlastnictvím. Je potřeba starší pracovníky rekvalifikovat nebo najmout nové mladé pracovníky. Zde pak dochází na srovnání. Starší pracovník má větší platový základ, náklady na rekvalifikaci jsou vysoké, více posuzuje, co se učí v rekvalifikačním programu, více klade otázek, je samostatnější a více odsuzuje zaměstnavatele.⁵⁹ Mladý pracovník je levnější, neklade otázky, je s ním všeobecně méně komplikací, a pokud se mu práce nelíbí, má spíše tendenci odejít, než kritizovat vedení. Je ale třeba zdůraznit, že Sennet říká, že se to netýká všech organizací, ale zejména dynamických společností a ne organizací tradičního druhu, které dávají důraz na loajalitu. Flexibilní organizace dnes namísto oceňování předcházejících úspěchů a osvědčených dovedností, hledají lidský potenciál [Sennet: 2006; 84-102]. *„Čeho se starším lidem nedostává na kreativě, to dohánějí zkušeností, moudrostí a dobrým úsudkem- což jsou schopnosti, které se stále oceňují, ačkoli ne tolik jako kreativita*“ [Reich: 2003; 175].

2.5 Nová organizace⁶⁰

Oproti moderní byrokracii, na níž mělo zásadní vliv začleňování mas a jejíž strukturální realitou byla weberiánská pyramida, se setkáváme s novou institucionální realitou, kde původní masivní a pevné organizace jsou nahrazovány štíhlými, středními podniky, které mohou fungovat s menším počtem lidí. Pomocí informačních a komunikačních technologií zvýšily svůj výkon, zbavily se střední úrovně byrokracie, začaly využívat outsourcingu⁶¹ a off- shoringu⁶² a propustily přebytečné zaměstnance [Sennet: 2006; 37-49]. *„Místo viditelné podnikové formy práce koncentrované ve*

---

⁵⁸ V této souvislosti Boltanski a Chiapello [2007] mluví nejen o vyloučení ze světa práce, ale také vzhledem k síťovému uspořádání světa, o vyloučení i z ostatních kontaktů.

⁵⁹ Navíc pokud starší člověk či člověk středního věku ztratí zaměstnání, může jen těžko najít alespoň stejně tak dobré místo jako bylo to předešlé, firmy totiž nejsou ochotné investovat do školení v oblasti nových technologií, poněvadž návratnost do těchto investic do starších lidí je pouze krátkodobá [Reich: 2003; 176].

⁶⁰ Vedle již jmenovaných označení distinkce dřívějšího a současného kapitalismu (pevný x tekutý, těžký x lehký, atd.) se lze setkat také s rozlišováním organizovaného a dezorganizovaného kapitalismu, resp. s koncem organizovaného kapitalismu [Lash, Urry: 1987].

⁶¹ Neboli zprostředkování práce, kdy zaměstnavatel najímá externí dodavatele na práci, kterou by mohl dělat personál společnosti, často z důvodů snížení nákladů [Britannica online: outsourcing].

⁶² Jde o přesun výroby či provozu do zahraničí z důvodu snížení nákladů. Konkrétní důvody pro přesun dané společnosti mimo domovskou zemi jsou: nižší náklady na pracovní sílu, mírnější ekologické předpisy, méně přísné pracovníprávní předpisy, příznivé daňové podmínky, a blízkost surovin [Britannica online: offshoring].

výškových budovách nebo továrních halách nastupuje neviditelná organizace podniku“ [Beck: 2004; 226].

Jan Keller [2008] změnu organizace institucí⁶³ zasazuje do širšího rámce krize organizované modernity, toto označení přejímá od německého sociologa Petera Wagnera. Výhodou takového označení vidí v tom, že tento pojem periodizuje vývoj moderní společnosti, ale také i vývoj sociologického myšlení. Fungování velkých formálních institucí⁶⁴ mělo oddělovat systémovou rovinu dění ve společnosti a rovinu každodenního jednání individuálních aktérů. Velké formální organizace totiž určovaly závazné normy individuálního jednání pro své členy a ti pak svou činností reprodukovali sociální strukturu společnosti a tak byla úzce propojena rovina institucionalizace s rovinou stratifikace [Keller: 2008; 991-992].⁶⁵

S krizí organizované modernity souvisí zejména dva procesy: deinstitutionalizace a destratifikace (také restratifikace). Proces deinstitutionalizace je spojen se zpochybňováním nepružného fungování systémů jako je školství či zdravotnictví, obecněji, velkých organizací výrobního i nevýrobního charakteru, které zajišťovaly řád organizované modernity.⁶⁶ Na základě členství v těchto organizacích si lidé formovali svou více či méně pevnou identitu⁶⁷, o jejímž charakteru vznikla řada povětšinou kriticky zaměřených sociologických studií.⁶⁸ Od 70. let jsou radikálněji zpochybňovány velké formální instituce, jejichž suverenita však byla narušována kritikou byrokracie již od 60. let. Členové těchto velkých institucí do nich byli často

---

⁶³ Blíže k sociologii organizací Keller [1996] nebo Handel [2003].

⁶⁴ Keller definuje formální organizaci jako: „ (...) *uměle ustavený sociální útvar vybavený formalizovanými procedurami za účelem mobilizace a koordinace kolektivního úsilí k dosažení stanovených cílů*“ [Keller 1996:13].

⁶⁵ *Důležitost práce v reflexi současné společnosti můžeme spatřovat v ústřední roli, kterou hraje ve stratifikačních teoriích. Práce zasazena do širšího kontextu nerovného uspořádání společnosti bývá velmi často využívána vědci k popsání sociální stratifikace současných vyspělých společností jakožto struktura pracovních míst. V návaznosti na Webera ale i některé Marxovy myšlenky například J. H. Goldthorpe považuje třídní strukturu za nástroj analýzy současné hospodářsky vyspělé společnosti západního typu* [Šanderová: 2000; 94-103].

⁶⁶ Arnošt Veselý reflektuje proces deinstitutionalizace ve veřejném sektoru: „*Organizace zajišťující veřejné služby (jako jsou školy, zdravotnická zařízení, knihovny, ústavy sociální péče atd.) mají dnes ve vyspělých zemích zřídka podobu velkých monopolních organizací, které mohou ignorovat zájmy svých klientů a které mají jistou existenci bez ohledu na to, jakým způsobem své služby provozují. Tyto organizace (i jejich jednotliví zaměstnanci) se dnes nacházejí v prostředí, které často připomíná spíše tržní, než veřejný sektor. Tak školy soupeří o studenty, nemocnice o pacienty, výzkumníci o granty, provozovatelé sociálních služeb o klienty a jednotlivé kanály veřejnoprávní televize o diváky. Míra financování (či přímo „přežití“ organizace) je pak často do značné míry závislá na základě hodnocení výstupů, ať už přímo (podle množství či kvality realizovaných služeb) či nepřímo (zveřejněním informací o kvalitě daných institucí s tím, že klienti mají možnost volby)*“ [Veselý: 2012; 758].

⁶⁷ A také na základě této identity byli identifikováni ostatními. Pomocí povolání se o ostatních dovídáme klíčové informace: jejich příjem, status, jazykové schopnosti, možné zájmy, společenské kontakty, atd. [Beck: 2011; 222].

hluboce integrování a tak společně s procesem deinstitucionalizace dochází i k masovému pochybnostem o vlastní identitě a tak též i k problémům s jejím vytvářením. Je ale nutné poznamenat, že ne všichni autoři se shodují na tom, že by práce přestávala být zdrojem identity. Např. ale Michael Doherty [2009] na základě několika případových studií tvrdí, že práce stále zůstává důležitým zdrojem identity, významů a sociální příslušnosti. Nová organizace vyžaduje novou koncepci „já“ a identity, která se přizpůsobuje novým sociálním, ekonomickým a institucionálním podmínkám. Nové „já“ se vyhýbá závislosti na druhých, podnicích, institucích či na státu [Sennet: 2006; 46-47]. Tato koncepce nového „já“ je založena zejména na rétorice odpovědnosti za svůj život, jedinec již nemá být více začleněn ve strnulých právních strukturách a normách, ale má využívat vlastních dovedností a své vlastní iniciativy, na místo hierarchií příkazů má prosazovat cílové dohody a projektovou práci. Jedinec už více nepřijímá práci, ale se ziskem ji má nabízet na trhu [Gunther: 2007; 162-163].⁶⁹ Jenže ne každý člověk má předpoklady pro dobré zvládnutí práce v takto abstraktně formulovaném prostředí. Pro jedny to může znamenat lákavou výzvu, pro druhé to však znamená existenční nejistotu a nadměrné zatížení [Gunther: 2007, Reich 2003, Sennet 2006, atd.]. Pochybnosti o identitě jsou spojovány se vzrůstáním nedůvěry vůči jednotlivým institucím i celé společnosti a s tím spojený zvýšený zájem autorů sociologických prací o téma důvěry objevující se od konce 70. let. Druhý proces, který se pojí s rozvolňováním organizované modernity, je proces destratifikace. Jedná se o změny v profesní a kvalifikační struktuře [Beck: 2004]. Vedle požadavku na větší pružnost organizací je dalším procesem, který přispívá ke změně organizace práce [Keller:2008; 997-998]. *„Pevné a masivní, hierarchicky členěné formální organizace víceméně spolehlivě zajišťovaly všechny své členy bez ohledu na odstupňovanost jejich odměny. Přejít těchto organizací na síťové propojení s sebou přinesl nástup nových a nestandardních pracovních smluv, které již takto spolehlivě zdaleka nezajišťují. Nejen pouhá odstupňovanost výše odměny, ale především odstupňovanost kvality pracovních kontraktů stojí – spolu s dalšími faktory – u nárůstu sociálních nerovností, k němuž dochází i uvnitř těch nejbohatších společností. Rostoucí nerovnost příjmů se propojuje s*

---

⁶⁸ Např. Millsovy *Bílé límečky* [1951] nebo Whyteův *Organizační člověk* [1968].

⁶⁹ „Jenže v postzaměstnaneckém světě je snadnější si uvědomit, že lidé jsou odměňováni podle své hodnoty na trhu. Určují si příjmy na základě své zkušenosti, nadání a ochoty intenzivně pracovat. Z tohoto hlediska je jejich chyba, nejsou-li schopni najít si někoho, kdo jim dá víc“ [Reich: 2003; 185-186].

nárůstem nejistoty ohledně uplatnění v rychle se restrukturující ekonomice“ [Keller: 2008; 997- 998].

Snahy o větší efektivitu s sebou nesou důraz na již hojně zmiňovanou flexibilitu. Z kritizovaných rigidních organizací se postupně stávají dynamičtější a pružnější podniky. Sennet zmiňuje tři procesy, ke kterým dochází v rámci současné institucionální reality, které mají zkrátit organizační časový rámec:

1) přeložení či přesunutí (delayering): Jde o přesunutí některých funkcí na jiný podnik či jiná místa v rámci podniku, takto se lze zbavit zaměstnaneckých vrstev v rámci podniku. Jedná se o klasický outsourcing

2) rozšiřování příležitostné práce (casualization): jedná se, jak o využívání externích brigádníků a subdodavatelů, ale také o interní procesy firmy jako je vytvoření krátkodobého obnovitelného zaměstnání v rámci organizace nebo také přesouvání pracovníků z úkolu na úkol bez pevnějších kompetencí, tyto procesy umožňují upravovat počet pracovníků podniku dle potřeby. Dočasní zaměstnanci jsou nejrychleji rostoucí skupinou pracovní síly ve Spojených státech i Velké Británii.

3) nelineární posloupnost úkolů (non- linear sequencing): posloupnost ve výrobě není pevně daná, jednotlivé fáze lze libovolně řadit za sebe dle potřeby, zaměstnanci mohou přecházet z úkolu na úkol [Sennet: 2006; 48-49].

2.5.1 Společnosti sítě

Vedle označení současné společnosti za postfordistickou, postmoderní, postindustriální⁷⁰, postzaměstnaneckou, atp. lze nalézt i označení, referující o konci organizované modernity, postorganizační sociální realita. To však nic nevyovídá o charakteru současné společnosti, ale jen odkazuje k tomu, že dřívější etapa společnosti byla ukončena. Aby bylo možné blížeji něco říct o charakteru dnešních společností, lze o postorganizační sociální realitě mluvit jako o společnosti sítí, což ovšem opět není zcela bez problémů.⁷¹ Síťové propojení se může týkat propojení podniku s jeho dodavateli, uspořádání organizační struktury v rámci podniku, vytváření mezilidských

---

⁷⁰ Postindustriální společnost se datuje do roku 1956, kdy počet pracovníků terciárního sektoru v USA převýšil počet pracovníků v ostatních sektorech.

⁷¹ Vedle nejasnosti samotného pojmu je tento pojem zatížen svým (příznačně postmoderním) ambivalentním charakterem „*Problém se sítěmi je v tom, že v rovině institucí jednak dávkuje nejistotu, jednak vytvářejí důvěru. A v souvislosti s tím jsou v rovině stratifikace předmětem vášnivých sporů o to,*

kontaktů, atd. Nejdůležitějším bodem ale nejspíš je, že síťové uspořádání se neomezuje na (národní) hranice. Označení společnosti jako „společnost sítí“⁷² dokládá, že autoři reflektují fakt, že už se nejedná o společnost v tradičním slova smyslu, ale o jakousi neprobádanou deinstitalizovanou a destratifikovanou sociální realitu. Takovéto pojetí, pokud je ještě podtrženo teorií individualizace, vytváří dojem, že každý člověk je zodpovědný za vytváření svých vlastních kontaktů a že si každý může suverénně rozhodovat o svých vztazích. To ovšem napomáhá vytrácení jakéhokoliv vnějšího systému a tím i vytrácení kategorie moci, asymetrie vlivu a podřízenosti, vztahů nadvlády a donucení [Keller: 2008; 999- 1000]. V rovině organizací o přechodu na síťový model podniků mluví řada autorů [Sennet 2006, Boltanski a Chiapello: 2007, Sproull, Kiesler 1991, Thompson, McHugh: 2002, aj.], jedná se jak o reorganizaci uspořádání mezi podniky navzájem tak i o reorganizaci uspořádání v rámci podniků. Dochází k ústupu od pyramidového hierarchického uspořádání, tedy k přenášení vztahů z vertikální do horizontální úrovně.⁷³ Sennet uvádí tři aspekty, které vedou k rozpadu weberiánské „železné klece“ byrokracie⁷⁴, na nichž interpretuje ekonomické změny, které přímo ovlivnily životy obyčejných lidí v institucích: 1) Posun od manažerské k akcionářské moci ve velkých společnostech v závislosti na pádu Brettonwoodských dohod, který umožnil uvolnění obrovského množství nadbytečného kapitálu z vázanosti na místních nebo národních podnicích.⁷⁵ 2) Poptávka po krátkodobých výsledcích navazující na nákup a prodej akcií v otevřeném, tekutém trhu, který zajišťuje vyšší výnosy než držení zásob na dlouhou dobu. Institucionální pevnost se stala investičně negativním znakem. 3) Vývoj nových technologií komunikace a výroby umožňuje, aby

---

zda působí jako médium rovnosti, anebo naopak jako nástroj nebývale rychlého zvyšování sociálních nerovností [Keller: 2008; 1000].

⁷² Castells, jenž zavedl pojem *společnost sítí* (network society) do sociálních věd, v rozhovoru s Harrym Kreislerem z University of California, Berkeley v roce 2001 pojímá společnost sítí jako analytický nástroj, který lépe dokáže vypovídat o sociální realitě než pojmy „postindustriální“ či „informační společnost“, které považuje pouze za popisné. Přestože tvrdí, že sociální sítě jsou velmi staré formy sociální organizace a „společnost sítí“ označuje pouze dnešní společnost, ve které jsou klíčové sociální struktury a aktivity organizované kolem elektronicky zpracovaných informačních sítí [Kreisler: 2001]. O původu pojmu *sítě* více viz Boltanski a Chiapello [2007].

⁷³ Bauman [2002] v návaznosti na svou metaforu o tekutém charakteru současné společnosti, píše i o fluidní podobě organizační struktury.

⁷⁴ V tomto typu byrokracie byla důležitá pyramidová struktura, kde směrem nahoru vedení má stále méně lidí pod kontrolou, směrem dolů jsou lidé stále méně mocní. Důležitá také byla státnost a pevnost funkcí, aby se organizace udržela pohromadě. Pracovníci nesměli vystoupit z řady, ovšem tvar pyramidy umožňoval zajistit každému místo v sociálním systému, lze totiž přidávat stále více pracovníků na nižších úrovních. Proto o tomto typu kapitalismu mluví Sennet jako o sociálním kapitalismu. Ovšem tato struktura výrazným způsobem určuje či plánuje lidem život [Sennet: 2006; 29-31].

⁷⁵ Hlad po investicích se objevuje zejména v bohatých ropných zemích Blízkého východu, u amerických, japonských a německých bank a sítě etnických Číňanů v Pacifiku [Sennet; 2006; 38].

příkazy, pravidla a informace procházely podnikem přímo bez zprostředkování k pracovníkům, jimž jsou určeny. Lze tak rychle mapovat reálný stav projektů či celého podniku a vyhnout se možným nežádoucím interpretacím [Sennet: 2006; 37-43].

Stále častěji instituce využívání vnějších zdrojů spolupráce jako je aliance spoluvýrobců, partnerství, rozvoj subdodavatelských mechanismů, najímání externích firem na specializovanou práci, atp. S rozvojem outsourcingu přichází zmenšování velikosti podniků. Podniky se dnes snaží prokázat znaky vnitřní změny a flexibility, ukázat, že jsou dynamickými společnostmi, přestože kdysi stabilní společnosti pracovaly dobře. V současnosti je stabilita vnímána spíše jako známka slabosti, protože naznačuje, že podnik nemůže inovovat nebo najít nové příležitosti, tedy prokázat, že dokáže zvládnout změnu [Sennett: 2006; 40-41]. Kdysi velké, stabilní podniky se zmenšují, stávají se pružnými, vše proto, aby mohly reagovat na změnu v poptávce a přizpůsobit se stále náročnějšímu spotřebiteli.⁷⁶ Samozřejmě reorganizace podnikových struktur zasahuje i do zaměstnaneckých vztahů a mění je. Ovšem logika síťového uspořádání se neomezuje pouze na proměnu světa práce, ale promítá se i do ostatních oblastí života lidí. Smazává se rozlišení mezi pracovním a osobním životem, (tj. mezi profesním a rodinným životem, rodinou a kanceláří či továrnou, osobními názory a profesními kompetencemi)⁷⁷ jenž bylo jedním z příznačných znaků ducha weberiánského kapitalismu [Boltanski, Chiapello: 2007; 154-155].

3. Spotřeba

Ian McDermott: „*Závod je nekonečný, není-li nikde cílová páska.*“

Jonas Ridderstråle: „*Zapomeňte na to, že zákazník je pán. Nový zákazník je náročný diktátor.*“

Podobně jako označení společnosti za postfordistickou ukazuje na změnu v organizaci výroby, časté označení společnosti přívlastkem *konzumní*, kterým se označují vyspělé industriální společnosti od 2. poloviny 20. století, zase vypovídá o

---

⁷⁶ Britský ekonom George Richardson mluví o důležitosti *meziproductů*, které si podniky kupují od ostatních podniků, či je ostatním prodávají. Tyto *střední výstupy* umožňují podnikům přizpůsobovat se neustálé změně pomoci dělby práce mezi podniky a tak lépe koordinovat svoji činnost [Richardson: 2003].

⁷⁷ Nejvýraznější rozlišení mezi osobním a pracovním životem popsal zdánlivě banální větou Marx, který popisoval odcizenost práce dělníka: „*Doma je, když nepracuje, a když pracuje, není doma*“ [Marx: 1961; 66].

jejím spotřebním charakteru. Ve Weberem popisovaném puritanismu lidé svou spotřebu omezovali na minimum a důležité bylo vydělat, ale bez nutnosti utrácet. Postupem času však začala být stále důležitější právě spotřeba.⁷⁸ „V puritanismu bylo dovoleno být bohatý, ale užívat si bohatství bylo nejvíce odsouzenihodné“ [Ossowská: 2012; 204]. Nejprve tedy došlo k překonání tradicionalistického myšlení⁷⁹, které umožňovalo zajistit si (práci) jen minimum potřebné k existenci [Weber: 2009b]. Přibližně od 16. století se začínají ozývat hlasy, které ospravedlňují ziskuchtivost. „V průběhu 16. století se však objevily zcela nové rysy také v otázce „ziskuchtivosti“, která byla dříve považována za chamtivost, tedy za smrtelný hřích. Se zánikem tradiční, nábožensky orientované antropologie vyvstává otázka, co vlastně určuje jednání člověka. Odhalení ziskuchtivosti, chamtivosti (a později ve zmírněné formě: zájmů) pomáhá tento problém řešit, přičemž se nyní klade otázka, zda ziskuchtivost vede k dobrému, nebo špatnému“ [Plumpe: 2007; 21]. Na přelomu 18. a 19. století se prosazování normy racionálního jednání ekonomického člověka stává již výchovnou povinností, obhajoba vlastního prospěchu je vedena nutností zajištění platební schopnosti [Plumpe: 2007; 29-30].

Poté co již byla ospravedlněna ziskuchtivost, byla obhájena možnost vlastního prospěchu a lidem bylo umožněno vydělávání, dochází i k rehabilitaci utrácení, tedy k možnosti svobodného disponování s vydělanými penězi [Petrusek, Balon: 2012; 75]. V návaznosti na Maxe Webera, ale i Thorsteina Veblena, píše Daniel Bell o konzumním kapitalismu následující: „Proti šetrnosti byla vyzdvižena rozmařilost; proti askezi okázalá spotřeba“ [Bell: 1999; 87]. Lidé si postupně přivykají na kulturní změnu, jejímiž hlavními nositeli jsou auto, film, reklama a prodej na splátky⁸⁰ (odbourávající obavy puritánu ze zadlužování) a začínají být identifikováni jako členové určité spotřebitelské skupiny, kteří přijali konkrétní životní styl [Bell: 1999; 84-87]. V souladu s Veblenovou *Teorií zahálčivé třídy* se tak (okázalá) spotřeba stává znakem

---

⁷⁸ Zajímavé je, že v sociologii se zejména setkáme s převážně kritickým pohledem na společnosti konzumu, naopak v ekonomii je spotřeba nejčastěji brána pozitivně jako uspokojování potřeb nebo jako hnací motor ekonomiky.

⁷⁹ V industriální společnosti nabyla práce významu, který nemá v dějinách obdoby. V antickém Řecku byla každodenní pracovní rutina určena otrokům, svobodní občané se věnovali ušlechtlejším činnostem-politice a kultuře. Stejně tak středověká aristokracie považovala práci za nedůstojnou a tak byla práce věcí nižších stavů [Beck: 2011; 221]. Aristokracie se věnovala okázalé zahálce, poté co už okázalá zahálka nebyla možná, začínají se lidé věnovat okázalé spotřebě [Veblen: 1999]. Do dob protestantismu, si lidé vedeni tradicionalistickým myšlením, vydělávali práci jen potud, dokud si nevydělali na základní živobytí [Weber: 2009b].

⁸⁰ K tomu se váže důležitá vlastnost kapitálu, jeho netrpělivost- domácnosti totiž nerady odkládají svoji spotřebu do budoucna, protože budoucnost je nejistá.

společenských vrstev, které tak vstupují do nikdy nekončící soutěže prestiže životních stylů.⁸¹ Na rozdíl od mnohých autorů, kteří kritizovali konzumní společnost a kteří za jejím zhoubným rozrůstáním viděli zejména konformitu, Veblen již na sklonku 19. století ve spotřebě nalézal právě opačný znak, její schopnost rozlišovat, schopnost odlišovat lidi od druhých [Heath, Potter: 2012]. Na první pohled se zdá, že Weber se s Veblenem dostává do rozporu, pokud vedle sebe postavíme teorii okázalé zahálky a spotřeby a puritánskou etiku. Ovšem důležité je, že Veblen vidí jako zdroj, který pohání společnost, soutěživost, snahu získat prestiž, obdiv, úctyhodnost v očích druhých.⁸² Pokud tedy vezmeme Franklinovo pojetí puritanismu, na kterém Weber staví, zjistíme, že Franklinovi se jednalo právě o získání uznání pomocí schopnosti vytváření a neustálého zhodnocování majetku⁸³ (přestože je zde patrný transcendentální charakter takového počínání). Pokud odhlédneme od transcendentálního charakteru Franklinovy etiky, zdá se, jakoby vyznával striktní utilitarismus: „(...) závěry o užítku založeném na přísném dodržování zdání skromnosti, úmyslného zakrývání vlastních zásluh s cílem dosažení obecného uznání (...) jsou jak tyto, tak také všechny ostatní ctnosti ctnostmi jen potud, pokud jsou jednotlivci in concreto užitečné, a že surogát čistého zdání postačuje všude tam, kde poskytuje stejné služby (...)“ [Weber: 2009b; 198]. Zde se však, ale tato etika liší od striktního utilitarismu právě v úvahách o predestinaci. Lidé jsou předurčení Bohem k těmto *ctnostem*, jsou předurčení k úspěchu v povolání.

Jde tedy o srovnávání se s ostatními lidmi, o snahu se jim vyrovnat, překonat je, anebo nenechat se jimi překonat. Lze tak činit pracovitostí a asketismem, okázalou zahálkou, kdy lidé ukazují, že si mohou dovolit nepracovat nebo okázalou spotřebou, kdy už si téměř nikdo nemůže dovolit nepracovat a prokazuje svou prestiž právě spotřebou.⁸⁴ Ovšem Lipovetsky tvrdí, že již i doba, kdy se spotřeba řídila statusovou

---

⁸¹ Pozoruhodné Veblenovy postřehy o spotřebním chování lidí, lze demonstrovat také na tom, že si povšiml, že spotřeba nemusí plnit funkci pouze uspokojování potřeb, ale že může být právě statusovým symbolem. Dnes si toho všímá např. Lipovetský [2007], s tím, že se dnes situace mění a my už konzumujeme zejména pro sebe, ne pro druhé.

⁸² „Jestliže na počátku byly práce a bohatství znamením vyvolení, v následujícím století se staly znamením ctihodnosti.[Bell: 1999; 79]

⁸³ Vždyť i samotná doporučení mladým kupcům, které Franklin vydával, mají zajistit, aby kupci byli úspěšní a byli zdatní ve svém povolání. K nárůstu uznání nevede tvrdá, namáhavá, jednoduchá, špinavá, atp. práce, ale k uznání vede úspěch v povolání, z práce vyvstávající bohatství, postavení na trhu nebo v organizaci [Voswinkel: 2007; 80].

⁸⁴ „Všude tam, kde okolnosti nebo společenská tradice vedou ke zvyku porovnávat výkony a schopnosti lidí, pracovní instinkt vyústí v soutěživé, závistné a prestižní srovnávání. Umocnění těchto prvků závisí ve značné míře na charakteru populace. V každém společenství, které takové soupeření osob sankcionuje, se očividný úspěch stane cílem, neboť je užitečný sám o sobě jako zdroj prestiže“ [Veblen: 1999; 19-20]. Pokud to porovnáme se shrnutím protestantské etiky slovy samotného Webera: „ (...) „*summum bonum*“ této etiky je především získávání peněz a stále více peněz za co nejpřísnějšího omezení jakéhokoli

motivací, je překonána, lidé přestali konzumovat „pro druhé“, ale konzumují „pro sebe“, touží po soukromém blahu [Lipovetsky: 2007;14-15]. Je otázkou, zda máme stále více potřeb, které musejí být uspokojeny, nebo zda spotřeba alespoň částečně zůstává statusovým symbolem. Pravděpodobná odpověď je, že se jedná o kombinaci obojího. Kdyby totiž spotřeba přestala být statusovým symbolem, ve světě, kde se téměř vše stalo komoditou, by to znamenalo, že by lidé přestali mít potřebu se od druhých lišit, a to nezní moc věrohodně, v době, kdy se mluví o narůstání rozdílů mezi bohatými a chudými.⁸⁵

3.1 Konzumní společnost

Protestantská morálka umožnila, aby lidé mohli bez výčitek vydělávat peníze, překonání jejího asketického charakteru znamená, že zde mizí překážky, které lidem bránily si vydělaných peněz užívat. Vývoj masové konzumní společnosti započal po roce 1800, když moderní infrastruktura a komunikace umožnily pořádat celostátní trhy. Současně s tím dochází k uskutečňování možnosti masové produkce, díky strojům schopným nepřetržitého provozu a zvýšení rychlosti a objemu toku výrobků. Zároveň dochází k nárůstu produktivity práce. Změny v organizaci výroby, které vedou k produkci ohromných sérií standardizovaného zboží, vyžadují výchovu spotřebitelů, kteří budou ochotni nakupovat více výrobků za nízké ceny. Výrobky se stávají masově

---

nevázaného požitku, přitom naprosto zbavené všech eudaimonistických a nebo vůbec hédonistických hledisek, myšlené čistě jako sebeúčel, takže se oproti „štěstí“ nebo „užitku“ jednotlivého individua v každém případě jeví jako něco zcela transcendentálního a naprosto iracionálního. Člověk se orientuje na zisk jako účel svého života a nikoli jako prostředek k uspokojování svých materiálních potřeb. Toto z hlediska přirozeného citění úplně nesmyslného převrácení- abychom tak řekli- „přirozeného“ stavu věcí se nyní zcela zřejmě stalo vůdčím motivem kapitalismu, je cizí člověku, který nebyl jeho dechem zasažen“ [Weber: 2009b; 198-199], nemusí být protestantská etika viděna jako iracionální ve vztahu k pozemskému životu. Pro Franklina byla důležitá zejména zdatnost v povolání [Weber: 2009b; 199], která ukazovala úspěch na zemi jako odraz boží přízně. Tuto myšlenku odvozoval Franklin z biblického citátu, který mu v mládí vštěpoval jeho přísně kalvinistický otec: „Uvidíš- li muže obratného ve svém povolání, může se postavit před krále.“ [Weber: 2009b; 199] Tento citát již však odkazuje k úspěchu na zemi. Zhodnoceno Veblenovým přístupem se pak jedná již o soutěž v obratnosti v povolání, která je sankcionována ziskem bohatství, a tudíž je i zdrojem prestiže. Zároveň je v protestantismu sankcionována po druhé vidinou božího království.

⁸⁵ Knihy, které ukazují vznik nových elit jako například tzv. Bobos Davida Brookse [2001], jenž ukazuje dnešní novou americkou elitu, ve které se mísí prvky buržoazie a bohémství (popř. kreativita s komercí), dokládají, že spotřeba je neustále statusovým symbolem. Co se ale změnilo, je to, jakým způsobem se elity vytváří, více již záleží na schopnostech a inteligenci, které jsou potvrzeny elitní vysokou školou, než na původu. Nejvyšší prestiž mají ti, kteří se k velkému majetku dostali jakoby náhodou při vykonávání práce, která je baví, při své seberealizaci. Bobos nesmějí dát najevo, jak moc si cení úspěchu, nesmí se obklopovat okázalostí, přestože mohou utrácet několiknásobky za předměty každodenní spotřeby, nesmí se chovat povýšeně a celkově musí mít ty *správné* (antimaterialistické, neelitistické, ekologické, intelektuální, dostatečně tolerantní, atd.) názory.

dostupnými. Prodej výrobků přestává být spojen se schopností prodejce jej prodat, začíná prodávat značka. Ručení za kvalitu se přenáší z kupce na továrního výrobce. Tradiční zákazník se stává moderním spotřebitelem, konzumentem výrobních značek, jenž má být zejména prostřednictvím reklamy vychováván a sváděn. S koncem 19. století se objevují první velké obchodní domy, které se opírají o nové principy agresivního a svůdného prodeje a uvozují epochu masové distribuce. Společnost masové spotřeby se objevuje v 50. letech a od té doby nepřestala sílit [Lipovetsky: 2007; 7-10].

Často se mluví o tom, že konzumní společnosti jsou společnostmi hojnosti, kde mizí „opravdová“ chudoba, ještě častěji se však asi mluví o tom, že konzum vytváří nové formy nesvobody. Hojně se setkáváme s povětšinou levicovou kritikou konzumní společnosti, kde je individuu vnucováno jeho spotřební chování. Tato kritika je namířena proti neautentičnosti⁸⁶ a bojuje proti standardizaci a masové průmyslové výrobě, kvůli tomu, že vedou ke zmasovění lidí a myšlenek [Boltanski, Chiapello: 2007]. Z většiny jednotlivců jsou vytvořeny „tupé“ masy, které nejsou schopny samostatného uvažování, poněvadž byly zmanipulovány [např. Mills 2002, Reisman 2007, atp.] nebo psychologizovány a svedeny [Baudrillard: 1996] mocenskými silami prostřednictvím médií, aniž by si toho byly vědomy. Lidé nevědomě žijí ve společnosti, kde jejich autentické zkušenosti byly proměněny v komodity a jsou jim zpětně prodávány [Debord: 2007]. Vedle levicové kritiky masové společnosti, se setkáváme i s kritikou, která je vedena z pravicových pozic, tzv. elitistickou kritikou, která se obává zániku kulturních elit jako nositelů euroatlantické civilizace, úpadku tzv. vysoké kultury a diktátu pokleslého vkusu [Petrušek: 2006; 179].

Vedle degradace elit nebo degradace mas jako důsledku masové konzumní společnosti se můžeme na problém opět podívat pomocí Veblenovy analýzy spotřebního chování, kde je spotřeba volbou jedince, který se k ní uchyluje v soutěži o příčky na společenském žebříčku. Podobně jako u Webera pracovitost a omezená spotřeba je z větší části volbou jedinců, u Veblena je tomu tak taky. Společenské fenomény jsou pak utvářeny vědomým rozhodováním jedinců, kteří se rozhodují na základě náboženských, společenských, ekonomických, atp. motivů. Marxistická kritika

---

⁸⁶ Boltanski a Chiapello rozlišují mezi dvěma typy kritiky kapitalismu: mezi uměleckou a sociální kritikou. Vedle rozhořčení z nedostatku autenticity je jádrem umělecké kritiky to, že kapitalismus potlačuje kreativitu, svobodu a autonomii jedinců. Sociální kritika zase vychází ze socialismu a marxismu a kritizuje kapitalismus jako zdroj chudoby, nerovnosti mezi pracovníky, oportunismu a sobectví ve společnosti [Boltanski a Chiapello: 2007; 169-172].

„zaslepených“ mas naopak směřuje k tomu, že jsou jedinci zbavováni odpovědnosti za své činy, že jsou nuceni se chovat určitým způsobem kvůli neobyčejné síle neosobních struktur, které vytvořili „mocní“, aby jim šly na ruku. Možná ale právě tato kritika vede k vytváření prostředí bezmoci, kdy „obyčejní“ lidé mají pocit, že se proti „systému“ nedá bojovat a k následnému nezájmu cokoliv zlepšit, jakkoliv se angažovat. Pak by nezamýšleným důsledkem této kritiky bylo paradoxně právě naopak „uspání“ mas k ještě hlubšímu spánku. *„Intelektuálové ovlivnění frankfurtskou školou jako Mills, Riesman, ale i Arendtová převrátili binární kód modernizační teorie a přeměnili jej v prostou kritiku masové společnosti, která nutí jedince k amorálnímu a egoistickému postoji. Převrátili modernizaci tím, že americkou racionalitu pochopili výhradně jako racionalitu instrumentální, nikoliv morální a emocionální, velkou americkou vědu vyložili jako ryze technokratickou, nikoliv nápaditou a vynalézavou, viděli konformitu, nikoliv nezávislost, mocenskou elitu, nikoliv demokracii, a podvod a nespokojenost, nikoliv autenticitu a odpovědnost“* [Alexander: 1995; 18 dle Petrušek: 2002; 268-269].

3.2 Dynamika kapitalismu

Kapitalismus má tendenci neustále expandovat a pohlcovat čím dál, tím větší oblasti. Dynamika kapitalismu již dle sociologických klasiků Marxe a Webera je obsažena v samotném kapitalismu. Jedná se jak o vnitřní dynamiku, tak i o dynamiku vnější expanze. Tj. snaha absorbovat, jak segmenty, které by dříve trhu práce unikly (ženy, emigranty, pracovníky uvolněné z feudálních a otrockých vazeb, osoby samostatně výdělečně činné, dříve hojnější jednoduché komoditní výrobce, tedy zemědělce vlastníci půdu a vybavení, kteří pracují, aniž by přímo byla jejich práce placená), tak stále větší regiony světa (globalizace kapitalismu) [Mooney: 2000; 238].⁸⁷ U Marxe je vyvolána tato dynamická síla bojem dvou protichůdných sil, bojem kapitalistů, vlastníků výrobních prostředků, s proletariátem, tedy s dělníky, kteří nabízejí svou pracovní sílu na trhu práce jako zboží. Rozvojem průmyslového pokroku si však buržoazie pod nohama podemílá svou základnu, neboť díky tomuto rozvoji

---

⁸⁷ Někteří autoři jsou ovšem přesvědčeni, že se jedná o celosvětový fenomén pouze v některých aspektech. *„Soudobý kapitalismus je regionální fenomén, který činí trvalým ani ne tak podřízením, jako spíše vyloučení velkých částí světa z produktivních investic, a tím i na zvyšování blahobytu“* [Heins: 2007; 254]. Právě zapojení pouze omezeného počtu lidí v rozvojových zemích do globální tržní ekonomiky zejména prostřednictvím šedé ekonomiky, způsobuje, že většinové populaci se v těchto zemích žije naopak stále hůř, sjednocování světa se tak stává zároveň i nástrojem sociálního vyloučení [Heins: 2007]. Tento názor souzní s představami o jádru a periferii.

dochází ke sjednocování proletariátu a tak buržoazie spolu s kapitalismem spěje neodvratně ke svému zániku. Dynamika kapitalismu, pak sama kapitalismus zahubí [Marx, Engels: 1974]. U Webera je tato síla zasazena do širších souvislostí postupujícího procesu racionalizace. V kontextu světa práce to znamená racionální zhodnocování kapitálu v podnikání a racionální organizaci práce [Weber: 2009b; 206].⁸⁸ Ovšem nejdůležitější je zde důsledek těchto procesů, tedy komodifikovaný trh práce a veškeré důsledky, které plynou z toho, že se práce stane zbožím. Jedná se o podřízení práce tržním mechanismům, které vede k neustálému tlaku navýšit produktivitu, tudíž snižovat výrobní náklady a tedy nejčastěji i cenu práce či počet pracovníků⁸⁹, což dále vede k nepřetržitému rozvoji technické kapacity pro výrobu, tedy k neustálým inovacím [Mooney: 2000; 238-239]. „*Silně soutěživá a expanzivní povaha kapitalistického podniku znamená, že technická inovace se stává trvalým a převládajícím jevem*“ [Giddens: 2002; 56].

V podstatě většina úvah o rozšiřování kapitalismu, o jeho dynamických silách, je založena (často na zamlčeném předpokladu), že se jedná o rozšiřování ekonomických či tržních vztahů a to i do oblastí, kde dříve nebyly (či by tam být neměly). A tam, kde vládne logika peněz, převládá racionální uvažování. Ať už se jedná o zmiňovanou práci, která se nabízí a kupuje téměř jako *obyčejné* zboží (popř. dělníci sami se stávají zbožím)⁹⁰, o spotřebitelské chování, které se projevuje v rodině, náboženství, v kultuře, ve využití volného času, atd. [Lipovetsky: 2007]. Objevuje se v úvahách o tom, zda jsou lidé v partnerství konceptualizováni jako zboží, které se dá vyměnit, jakmile se objeví něco „*novějšího a vylepšeného*“ [Bauman: 2002], také v představách o kupování si nejlepší společnosti, jakou si můžeme dovolit a která nám nabízí očekávané prožitky ve světě, kde je velmi snadné odejít a vybrat si společnost, která nám bude lépe vyhovovat. Nachází se také v zamyšlení nad tím, že logika tržních vztahů ve školství a zdravotnictví vede k vyostřování rozdílů mezi bohatými a chudými a tak klesá

---

⁸⁸ I v současnosti autoři vidí v racionalitě motiv rozvoje kapitalismu, ale i ospravedlnění jeho existence. Ovšem na jedné straně se můžeme setkat s tím, že racionalita jednání je člověku přirozeně daná [např. Landes: 2004]. Na straně druhé s tím, že racionální jednání je pouze model, jenž se začíná ve společnosti objevovat až od 15. a 16. století [Plumpe: 2007].

⁸⁹ Vedle snižování mezd či omezování pracovních míst, které samozřejmě doprovází inovace ve výrobě, lze uplatnit ještě dvě další strategie, které mohou pomoci udržet náskok před konkurencí a zároveň zajistit, aby se nezmenšovaly zisky. Další dvě strategie se týkají produktu, který výrobce nabízí. Buď výrobek může vylepšit, nebo vymyslet zcela nový výrobek. Všechny tyto strategie však vedou k tomu, že výrobce musí neustále inovovat [Reich: 2003; 60-63].

⁹⁰ Přestože je více chráněna než *obyčejné* zboží pracovní právními vztahy, dnes, jak už bylo zmíněno, tyto vztahy jsou často obcházeny v neprospěch zaměstnanců. Např. práce na DPP, DPČ, smlouva o dílo,

pravděpodobnost možnosti vertikální mobility [Reich: 2003] či v Sennetově [2006] dotazování, zda se spotřebovává i politika a zda se její podstatou stal marketing. V tomto ohledu, pokud se vše stává zbožím a tržní vztahy si tak podrobují stále více oblastí, žitý svět je kolonizován systémovou perspektivou [viz Habermasova teorie komunikativního jednání], společnost je kolonizována ekonomikou [Bauman: 2002] a stává se místem neustálé a neutichající spotřeby.

3.3 Hédonistický charakter současných společností

V současnosti se již nemluví pouze o (tradiční) konzumní společnosti, ale o společnostech „touhy“, „požitku“, „prožitku“ atd. V oblasti spotřeby hédonistický konzumerismus nahradil tradiční konzumerismus [Migione: 2007; 175]. Pravděpodobně nejviditelnějším znakem je hédonistický charakter současných společností [Bell: 1999, Bauman: 2002, Lipovetsky: 2007, Fromm: 2009, Migione: 2007, atd.], jejich karnevalová [Bachtin: 2007] či v bezprecedentní míře ludická povaha [Petrušek: 2006; 167]. Jde o to, co nejvíce si užívat pomocí permanentní spotřeby zboží a služeb. Askezi postupem času vystřídal konzumní způsob života, který se ovšem odmítá zastavit a vytváří stále nové a nové potřeby, jenž musí být uspokojeny. Současnost je spojována s rychlým a bezprostředním uspokojováním potřeb, se snahou neustále vylepšovat životní podmínky, se snahou o *better life* [Lipovetsky: 2007]. Ve světě, kde byla ale zdiskreditována myšlenka jakékoliv lepší (světlejší či skvělejší) společné budoucnosti, je snaha o individuální vylepšování vlastních životů něčím zcela přirozeným [Bauman: 2002; 216].

Nejenže se mluví o tom, že spotřeba je stále intenzivnější, ale také o tom, že je čím dál, tím víc nerovnější. Fordismus je popisován v oblasti spotřeby jako relativně rovnostářský systém, zejména co se týče masové spotřeby širokých vrstev, současnost naopak vytváří diferenciační vzorce spotřeby, kde výrazně zvýšené asymetrické rozdělení příjmu posouvá na okraj či vytlačuje některé skupiny z účasti na trhu. Země jsou tedy méně rovnostářské v distribuci příjmů a ve vzorcích spotřeby, než byly ve fordovském období, ovšem celková osobní spotřeba vstřebává větší množství zboží a služeb [Migione: 2007; 175-176].

---

nucený přechod zaměstnanců na samostatně výdělečnou činnost, nevykazování přesčasů, najímání agenturních pracovníků, finanční spoluúčast atd.

Tabulka 1:

Modes of Consumption of Modern Capitalism

Accumulation Regime	Mode of Regulation	Mode of Consumption
Fordism	<i>Fordist/Keynesian</i> Mass production; Taylorism; high wages; national markets; automatization; stable employment relation	<i>Diffused/Egalitarian</i> Consumerism; relatively egalitarian consumption from the masses; advertisement; commodification; high levels of public debt
Post-Fordism	<i>Post-Fordist/Neoliberal</i> Flexibilization of work and wage relations; international markets; low wages; just-in-time and batch production	<i>Segmented/Unequal</i> Hedonistic consumerism; unequal consumption; high reliance on advertisement; increased levels of commodification; high levels of private debt

[Zdroj: Migone: 2007; 177]

Podobně jako Veblen Reich vychází z předpokladu, že individua svým jednáním roztáčí koloběh, který pak na ně zpětně působí. Podle Veblena je spotřebním motivem soutěž. Prostředí, ve kterém ale mohou zákazníci během okamžiku přejít k něčemu lepšímu či levnějšímu, tak dává soutěživosti zcela jiný, takřikajíc zběsilý charakter. *Nové technologie na poli komunikace, dopravy a informací posilují schopnost zákazníků hledat a přejít k něčemu lepšímu. To zase vyvolává tlak na obchodníky a výrobce. Chtějí-li výrobci a obchodníci přežít a prosperovat, musejí neustále snižovat ceny a přidávat hodnotu rychleji než jejich rivalové. Musejí nejen nabízet lepší výrobky a služby, ale také neustále zlepšovat organizaci, aby byli schopni chrlit celé série lepších výrobků a služeb rychleji než konkurence“* [Reich: 2003; 56- 57]. V konzumní společnosti je ještě daleko silnější tlak společnosti na inovace⁹¹. Tyto inovace jsou důsledkem pramenícím z vysoké a téměř neutišitelné spotřeby lidí (honba za (novými) lepšími výrobky, vytváření poptávky-často uměle). Lidská spotřeba je zase důsledkem nové ekonomiky, která vytváří bohatství. Lidé tím, že dnes mají v podstatě neomezenou možnost kdykoliv přejít k něčemu lepšímu, levnějšímu, kvalitnějšímu atd., nutí výrobce k neustálým inovacím [Reich: 2003; 56- 57]. Vše, co se dostává na trh, téměř okamžitě zastarává a lidé věnují neobyčejné úsilí neustálé obnově, vylepšení, aktualizaci či hledání nového a skvělejšího. Obrovské množství věcí se vyrábí na jedno použití,

⁹¹ Hojně se mluví o zkracování doby uvedení vynálezu do obecné praxe. Fotografie- 112 let, telefon- 56 let, rozhlas- 35 let, rentgen- 20 let, radiolokace- 15 let, televize- 12 let, tranzistor- 5 let, laser- 2 roky [Petrusek, Balon: 2011; 141]. Vysoce konkurenční prostředí tuto dobu (time- to market) neustále zkracuje.

s krátkou expirací a je tak nutné nakupovat stále nové a nové zboží [Bauman: 2002; 257-258]. Je to takový koloběh, kdy lidé svojí spotřebou vytvářejí novou ekonomiku, nová ekonomika pak vytváří nové možnosti a bohatší společnost, která zase znova zvyšuje spotřebu. Spotřebitelé tak roztáčejí *hyperkonzumní spirálu* [Lipovetsky: 2007].

3.4 Kam zmizela kritika kapitalismu?

Dnes se mnoho autorů domnívá, že kritika kapitalismu ztratila svou sílu. Dle Fishera se jedná o to, že kapitalismus, vytváří zdání, že je jediným možným společenským systémem, nejmenším zlem. Zejména pro mladší ročníky je kapitalismus natolik přirozeným, že nevnímají žádnou jinou možnou alternativu k tomuto systému, mají tak už od začátku vštípenou „obchodní ontologii“, která říká, že by vše mělo fungovat jako firma. Navíc morální kritika kapitalismu, která klade důraz na to, že kapitalismus rozsévá jen utrpení, kapitalistický realismus dokonce posiluje. *„Chudoba, hlad a válka mohou být vydávány za nevyhnutelnou součást reality, zatímco naděje, že by tyto podoby strádání mohly být odstraněny, naopak mohou být líčeny jako projev naivního utopismu“* [Fisher:2010; 28-29]. Pokud má být kritika kapitalismu obnovena je třeba, aby se tato všeobecně rozšířená iluze denaturizovala. Kapitalismus nemusí být viděn jako nevyhnutelný či nezbytný, může být vnímán pouze jako nahodilost. Ale právě to je ono, pokud lidé nevnímají jinou alternativu nebo si myslí, že neexistuje žádná věrohodná alternativa, je nemožné systém změnit. Naopak Lipovetsky se domnívá, že hyperkonzumní kapitalistická společnost se rozšíří v planetárním měřítku.

Do hloubky Fisherových úvah se dostaneme v případě, že se zaměříme na rozsáhlou analýzu, kterou provedli Boltanski a Chiapello, kteří si všímají oslabení kritiky v posledních několika desetiletích, navzdory faktu, že nové uspořádání ekonomiky má čím dál, tím větší negativní dopady na stále více lidí. Kritika hrála hlavní roli při přeměně kapitalistického uspořádání. Avšak kapitalismus krůček po krůčku do sebe kritiku absorboval. Vlastně nejen to. Kritika dokonce kapitalismu pomohla k efektivnímu vylepšení. Např. S přihlédnutím k současnému stavu a k důrazu na efektivitu v organizaci institucí, se zdá, že zmiňovaná kritika neefektivnosti byrokracie, byla velmi účinná. Boltanski a Chiapello se snaží pomocí detailní analýzy změn přispět k znovuoživení kritiky kapitalismu.

Autoři Joseph Heath a Andrew Potter [2012] vedou úvahy podobným směrem, když píšou, že revolta proti kapitalismu, nonkonformita, která si myslí, že zasazuje rány konzumnímu kapitalismu, ho zase jen posiluje, poněvadž touha lidí lišit se a bavit se, dodává tržnímu kapitalismu podněty pro výrobu nového zboží (zážitků). Tím tedy nonkonformisté nebojují proti systému, ale naopak pomáhají jeho dalšímu růstu, rozšiřují poptávku i nabídku, a tak vytváří prostředí stále nových a nových příležitostí, které se dají zpeněžit.⁹² Takto se tedy revolta, vyzdvihující odlišné způsoby života či anarchickou, vzpurnou a nevázanou slast, stává nástrojem kapitalismu k rozšiřování konzumentarismu. „[Autoři, vydavatelé, režiséři- pozn. A. H.] (...) nepochopili skutečnou podstatu konzumní společnosti. Ztotožňují konzumerismus s konformitou. Tím pádem si neuvědomují, že hnací silou trhu není již několik desetiletí konformita, ale právě naopak revolta“ [Heath, Potter: 2012; 103]. Nejúčinnějším nástrojem boje proti systému, tak není kontrakultura⁹³, radikální či umírněné formy protestu, ale konkrétní uměřené reformy v rámci systému [Heath, Potter: 2012; 14].⁹⁴

---

⁹² Kapitalismus dokáže totiž proměnit v komodity i myšlenky a symboly, které ho kritizují a staví se proti němu. Např. současný důraz na nakupování biopotravin v boji proti konzumerismu jen otvírá další (dražší) trh a možnost obchodu, stejně tak snaha nepodporovat obchodníky s volnočasovými aktivitami jako jsou posilovny, kina, atp. vede k podpoře obchodníků s volnočasovým zbožím jako je třeba outdoorové zboží [Heath, Potter: 2012; 161], běžecké vybavení, různé sportovní aplikace a drahé telefony, na kterých se aplikace dají pustit, atd. „A v bohémských čtvrtích bylo všude plno mezonetových bytů za miliony dolarů a luxusních zahradnictví, kde si můžete koupit pseudoautentické sázecí lopatky za 35,99 dolarů. Na scéně se objevily velké firmy jako Microsoft a Gap, které používaly v reklamních kampaních Gándhího a Jacka Kerouaca. A pravidla společenského postavení byla vzhůru nohama. Módní právníci nosili tenké kovové brýličky, neboť najednou bylo zřejmě prestižnější vypadat jako Franz Kafka než jako Paul Newman“ [Brooks: 2001; 9]. Kdyby jedinci chtěli zasadit konzumnímu kapitalismu ránu, museli by se odebrat žít někam do lesů, zcela se odtrhnout, akty symbolického odporu naopak kapitalismus posilují [Heath, Potter: 2012; 165]. Zdá se ale, že přesně tento symbolický reakcionismus vyznávají právě výše popsaní Bobos, jenž jsou dle Brookse elitami, které určují hodnoty zbytku společnosti.

⁹³ Pojem kontrakultury (counterculture) zavedl do obecného povědomí Theodore Rozsak v roce 1969 knihou *The Making of a Counter Culture: Reflections on the Technocratic Society and Its Youthful Opposition*.

⁹⁴ „Není to sice taková zábava, ale nese to s sebou mnohem větší užitek“ [Heath, Potter: 2012; 14].

4. Čas⁹⁵

William Shakespeare: „*J sme podřizení času. Čas velí: VPŘED!*“

4.1 *Thompsonova pracovní disciplína a industriální kapitalismus*

Oporou v této části práce mi je text E. D. Thompsona⁹⁶ z roku 1967 *Time, Work discipline and Industrial Capitalism* a revize jeho díla P. Glennie a N. Thrift z roku 1996 *Reworking E. P. Thompson's 'Time, Work-Discipline and Industrial Capitalism*. Domnívám se, že tyto dva texty mohou objasnit dvě zásadní změny ve vnímání času. První změnou je přechod k jednotnému kvantitativnímu času, který je dělitelný na jednotky. Tento přechod se shoduje s počátky moderního kapitalismu. Druhým přechodem je posun ke strukturálnímu pohledu na čas, kde existují nejrůznější soustavy času a který se kryje se změnami společnosti, se kterými se lze setkat přibližně od 70. let. Zároveň oba texty se snaží ukázat časovou kázeň, která je formována zejména světem práce. Edward Palmer Thompson se zaměřuje na kapitalistický způsob výroby, pod jehož vlivem dochází k synchronizaci společnosti. Paul Glennie a Nigel Thrift poukazují zejména na rozvoj koordinačních mechanismů současné společnosti.

Thompson se zabýval tím, jakým způsobem šíření hodin a hodinového času ovlivnilo vnitřní porozumění času pracujících lidí a jejich pracovní kázeň (popř. jakým způsobem kapitalistický způsob výroby ovlivňuje vnitřní zápis času lidí.). Thompson se

---

⁹⁵ Antické myšlení otevřelo otázku času v celé její šířce a hloubce. Aristotelův pohled na čas zůstává určující až dodnes, poněvadž uvažuje o čase jako o počítaném pohybu, dovoluje tak čas měřit, získávat číselné a reprodukovatelné údaje [Sokol: 2004]. Aristotelovo pojetí času otevírá snahy o co největší přesnost času, které budou plně rozvinuty až s příchodem novověké vědy. Celý středověk se ale bude ubírat jiným směrem, bude zaměřený k věčnosti a jejím očekáváním [Sokol: 2004]. Směřuje od první posvátné události, kterou je Stvoření, k Poslednímu soudu k věčnosti, která čas zruší. Čas je tedy posvátný a orientovaný. Vedle tohoto typu času jsou ve středověku ještě další dva typy času. Cyklický čas liturgie skloubený se střídáním ročních období, řízený životem Krista a začínající adventem. Posledním pojetím času je lineární čas Dějin, které byly stvořeny Bohem. Ve středověku také bylo mnoho odlišných, prožívaných časů: čas církevní, obchodníků, městský, venkovský, vojenský atd. [Le Goff: 2002; 92-94].

⁹⁶ E. P. Thompson byl marxistickým historikem a je znám zejména díky svým pracím o britských radikálních hnutích přelomu 18. a 19. století. Jeho nejznámějším dílem je pravděpodobně kniha o anglické dělnické třídě *The Making of the English Working Class* [1991]. Jeho marxistické smýšlení je pozorovatelné i v práci o restrukturalizaci lidského povědomí o čase, kdy přechod od sezonních rytmtů venkova k přizpůsobení se potřebám industriální produkce považoval jen za další formu vykořisťování. Venkovská práce je tak vnímána pozitivně v souladu s přirozenými rytmy a naopak nová pracovní kázeň podřizená času je považována za vnucenou. Smysl pro čas technologicky podmíněný měřením času je Thompsonem vnímán jako prostředek pracovního vykořisťování. Tímto přístupem nepochybně navazuje přímo na Marxe a Engelse, kteří v měření a kontrole pracovní doby (tedy zvnějšku vnucené časové disciplíně) spatřovali zdroj sociálních konfliktů [Šubrt: 2002; 10]. O kapitalismu také jako o změně časového rytmu pojednávají Lash a Urry [1987].

domníval, že s přechodem k industriálnímu společenství se restrukturuje pracovní návyky, objevuje se nová pracovní kázeň pevně svázaná s přesným hodinovým časem. A zároveň se také domníval, že společnosti v důsledku kapitalistické organizace práce směřují ke stále větší synchronizaci. Počátky změny ve vnímání času intelektuální kultury západní Evropy datuje mezi roky 1300- 1650, v tomto období se postupně mění lidský smysl pro čas, který se definitivně projeví s koncem feudalismu a přechodem na průmyslový kapitalismus.^{97, 98} Všeobecné rozšíření hodin a hodinek se uskutečnilo ve stejný okamžik, kdy si průmyslová revoluce vyžádala větší synchronizaci práce [Thompson: 1967; 56-70]. V 18. Století se stává běžným přesný čas, čas umělý, zbavený závislosti na pozorovatelných astronomických pohybech. Hodiny se postupně stávají užitečným předmětem, nástrojem racionálního zvládnutí času [Sokol: 2004; 43]. Nejen pro Thompsona, ale i pro Lewise Mumforda jsou hodiny a přesné načasování činností nezbytnou podmínkou průmyslové společnosti, jelikož umožňují koordinaci v prostoru [Mumford dle Giddens: 1999; 102]. Pro Mumforda jsou hodiny dokonce klíčovým vynálezem průmyslové revoluce, důležitějším než parní stroj [Mumford: 1934]. O prosazení jiných představ o čase jako důležité součásti industrializace pojednávají také Henri Hubert a Marcel Mauss [1905]. Jedná se o posun od pojetí času, které bylo založeno na náboženských představách, k chápání času jako homogenního, kvantitativního a nekonečně dělitelného.

4.2 Předprůmyslové a průmyslové společnosti

Dřívější čas je v Thompsonově práci chápán jako spojen s tradičními společnostmi, se společnostmi venkovského typu, s rybářskými či pasteveckými komunitami, tedy s preindustriálními společnostmi, jejichž pojmání času souvisí s procesy v pracovním cyklu či domácích pracích. Je spojen s nutnými úkoly, které je

---

⁹⁷ Jan Sokol spojuje první mechanické hodiny již s koncem 13. století, jejich vznik pak pravděpodobně s potřebou pravidelného svolávání mnišských pobožností [Sokol: 2004; 37]. Ovšem mniši stáli ještě u dvou dalších zásadních novinek v oblasti pojetí času. Už v 7. století přicházejí se zvony odměřující klášterní a vesnický čas, další zásadní novinkou je používání denního času (kanonických hodin), jenž se stane vzorem pro všechna ostatní rozvržení času na čas modlitby, čas práce a přesně stanovený čas jídla [Le Goff: 2002; 95].

⁹⁸ Změna dle Thompsona tedy začíná ve 14. století, kdy dochází k počátku šíření hodin. První kostelní a veřejné hodiny jsou umísťovány ve městech a na velkých tržištích. V 17. století se již rozšiřuje obraz hodinové práce a v polovině 18. století hodiny pronikají do intimnějších úrovní lidského života, dochází k šíření kapesních hodin. Kapesní hodinky se podle Le Goffa objevují ale již koncem v 15. století [Le Goff: 2002; 97].

třeba vykonat.⁹⁹ Naopak změna ve vnímání času se spojuje s moderními industriálními společnostmi, s průmyslovým kapitalismem, s velkovýrobou, s městským způsobem života. Zároveň také společně s průmyslovou revolucí, která by nebyla možná bez synchronizace času a tedy koordinace velkého počtu pracovníků¹⁰⁰, dochází v Evropě k velkému rozvoji měst v rámci procesu urbanizace, který mění ráz jak městských sídel, tak i vyprazdňujících se venkovských oblastí.

Podle Thompsona preindustriální zápis času je spojen s úkolovou prací, tradiční společnosti jsou úkolově orientovány (task-orientation). Úkolová orientace či práce se vyznačuje logikou nutnosti, je lidsky srozumitelnější a nevytváří ostrou dělicí čáru mezi prací a osobním životem.¹⁰¹ Naopak v industriálních společnostech je práce měřená hodinami (už od poloviny 17. století se práce vypočítává v pracovních dnech), zdá se být neohospodárná, protože zde chybí naléhavost a vyostřuje se zde hranice oddělující práci a život, avšak časové měření je jednodušší na výpočet, je zde jen jednoduchý vztah, jímž je rozdíl mezi pracovní dobou pracovníka, které stráví na pracovišti a jeho „vlastním“ časem. Změna v časové disciplíně přichází až s nutností synchronizovat práci ve větším měřítku. Dokud zpracovatelský průmysl zůstává prováděn v rámci malého měřítko domácnosti nebo menší dílny, pak není potřeba větší synchronizace a převládá úkolová orientace [Thompson: 1967; 58-63]. S organizací práce ve větším měřítku přichází oddělování osobního a pracovního života časově i prostorově. Oddělování těchto sfér života v souvislosti s kapitalismem si všímá, jak Thompson, tak i Weber.

U Thompsona se přechod od preindustriální společnosti k industriálnímu kapitalismu tedy vyznačuje transformací času, konkrétně změnách v zápisu času, změnách v pojmání času, kdy již denní doba není určována dle denních činností a vzájemným vztahem mezi nimi. Podobně o čase uvažuje i Anthony Giddens, nepoužívá sice výraz preindustriální společnosti, ale předmoderní kultury, ale tyto dva termíny jsou užívány v zásadě stejným způsobem. Přechod o předmoderní společnosti ke

---

⁹⁹ „V éře, která předcházela námezdní práci, byli lidé placeni za to, že ukončili konkrétní úkol. V časech velkovýroby byli už lidé placeni za předvídatelný čas, který práci věnovali“ [Reich: 2003; 164].

¹⁰⁰ Samotný taylorismus je založen právě na snaze koordinovat pracovní místa jako hodinový stroj. F. W. Taylor se snažil v průkopnických studiích o čase a pohybu najít nejúčinnější prostředky, jak dosáhnout v určitém přesně daném časovém intervalu, konkrétního sledu opakovaných pohybů. Snažil se tak dosáhnout, co největší efektivity [Reich: 2003; 165].

¹⁰¹ V moderním kapitalismu, jak už bylo výše popsáno, dle Webera dochází k oddělení práce a osobního života, jak časově, tak prostorově. Dnes se naopak zdá, že se opět smazává ostrá hranice, která mezi nimi byla vytvořena. A bez ohledu na oficiální pracovní dobu, musejí být často pracovníci neustále k zastížení [Reich: 2003; 176].

společnosti moderní je také u Giddense spjat s transformací času, avšak Giddens k tomu dodává i transformaci prostoru. Tento přechod se vyznačuje oddělením času a prostoru, „kdy“ přestává být to samé jako „kde“, určení denní doby už také nadále nemusí být svázáno s pravidelnými přírodními úkazy [Giddens: 1999; 102]. V moderní době se náhle čas stává nástrojem k dobývání prostoru, stává se přizpůsobivým, poddajným a schopným neustálého smršťování, avšak to, co drželo dobytá území pohromadě v „pevné modernitě“, byla rutinizace času, pevný, uniformní a neflexibilní čas. To znamená, že muselo ještě dojít ke zkrocení vnitřní dynamiky času uniformitou a koordinací v rámci tzv. těžkého kapitalismu [Bauman: 2002; 185]. U Thompsona i u Giddense jsou změny důsledkem vynálezu a rozšíření mechanických hodin. Na konci 18. století důsledkem ohrazení pracovních prostor a rostoucího pracovního přebytku byli lidé v pravidelných zaměstnáních nuceni se podvolit náročnější pracovní disciplíně, která je výsledkem kapitalistického zdokonalení smyslu pro časovou šetrnost (time-trift) umožněnou mechanickými hodinami v rámci zvětšujících se podniků vyžadujících větší synchronizaci. Dle Thompsona tedy hodiny a hodinky, upravující nové rytmy průmyslového života, se staly současně i jednou z nejnaléhavějších nových potřeb, kterou si vyžádal průmyslový kapitalismus, aby povzbudila jeho rozvoj [Thompson: 1967; 68- 69]. *„Čas byl nadále spojován s prostorem (a místem), a to až do doby, kdy se jednotnost měření času mechanickými hodinami dostala do souladu s jednotností v sociální organizaci času. Tato proměna se kryla s rozšířením modernity a byla završena až v tomto století.¹⁰² Jedním z jejích hlavních aspektů je celosvětová standardizace kalendářů [Giddens: 2003;24].* K standardizaci kalendářů je také nutné dodat standardizaci světového času, která byla důsledkem zrychlení dopravy (dostavníky, železnice). V roce 1882 byl na mezinárodní konferenci ve Washingtonu zaveden tzv. pásmový čas. Země byla tehdy rozdělena do čtyřiačtyřiceti časových zón lišících se o hodinu a byl stanoven přesný začátek dne na celém světě [Sokol: 2004; 4]. Zároveň tak byla odstraněna jedna z hlavních překážek možnosti lepší koordinace celosvětového obchodování. A byla tak připravena půda pro rozvoj kapitalismu.

---

¹⁰² Tj. ve 20. století.

4.3 Přesnost času a peníze

Společnosti před vynalezením mechanických hodin nebyly úplně prosté času, existovaly způsoby měření času, kalendář byl jedním z charakteristických prvků agrárních společností, existovaly sluneční hodiny atd. Ale čas byl spojen s místem a byl často nepřesný a proměnlivý [Giddens:2003; 23]. Od vynalezení prvních mechanických hodin, je zde neustálá tendence měřený čas zpřesňovat. Od novověku je hlavním směrem technického vývoje hodin snaha o přesnost [Sokol: 2004; 44].¹⁰³

Zpřesňování času bývá spojováno s potřebou co nejpřesnějšího měření času pro účely vědy [Sokol: 2004; 43] nebo pro účely kapitalistického systému [Šubrt: 2002; 11]. „*Kapitalistický způsob produkce a směny vyžaduje vysoký stupeň přesnosti a spolehlivosti. Zrychluje se životní tempo, hodnota času roste a s tím stoupá i přesnost jeho měření (na hodinách se objevuje vteřinová ručička). Podle Georga Simmela dochází k růstu životního tempa pod vlivem ekonomických procesů, zejména pak v důsledku zrychlování cirkulace peněz*“ [Šubrt: 2002; 11].¹⁰⁴ V druhém případě se lze hojně setkat s inklinací k vytváření metafory času jakožto měny. Postupně se rozšiřuje představa, že „čas jsou peníze“, původ tohoto citátu je obvykle připisován právě Benjaminu Franklinovi, který jej uvedl v *Advice to a Young Tradesman*, ovšem vývoj obdobných představ o čase lze nalézt již v antice¹⁰⁵ a později i v lidové tradici.^{106, 107} „*Čas se stává mírou práce. Je třeba jej přesněji měřit a hospodařit s ním. K tomu slouží mechanické hodiny, předmět hrdosti měšťanů. Města se stávají nositeli nového, hospodárného vztahu k času*“ [Šubrt: 2002; 9]. Časem není radno plýtvat. Zahálkou

---

¹⁰³ Od novověku je hlavním směrem technického vývoje hodin snaha o přesnost [Sokol: 2004; 44]. Např. vynalezení kyvadla v roce 1658, vylepšení přenosných hodin v roce 1674, atd. [Thompson: 1967;63-64]. V 19. století přesnost mechanických hodin dosahuje svých fyzikálních mezí. Další vývoj směřuje přes elektrické a elektronické hodiny, po současné atomové hodiny vynalezené v roce 1946, které jsou založené na vlastní frekvenci elektronového přechodu v atomu cesia [Sokol: 2004; 44]. (Cesiové atomové hodiny mají odchylku pouze 1 sekundy za 300 let.)

¹⁰⁴ Tento Simmelův postřeh může být potvrzen událostmi po roce 1973 po zrušení Brettonwoodských dohod, kdy, jak už bylo řečeno, došlo k uvolnění obrovského množství nadbytečného kapitálu z vázanosti na místních nebo národních podnicích. Následně dochází ke zrychlování ekonomiky v důsledku její globalizace (rychlý nárůst mezinárodního obchodu, rychlý nárůst objemu přímých zahraničních investic a rychlý nárůst mezinárodních finančních transakcí, atd.) a následné zrychlení životního tempa lidí pod vlivem ekonomických procesů.

¹⁰⁵ Antický původ bývá spatřován u řeckého filosofa Antifóna, kterému bývá připisován citát: „Čas, nejcennější výdaj.“

¹⁰⁶ V Angličtině se objevuje úsloví datované do 16. Století: „Čas je vzácný“.

¹⁰⁷ Čas se dle Albertiho na začátku 15. století stává „jednou z nejcennějších věcí“ [Le Goff: 2002; 96-97]. Ohledně této maximy vedou spor i Weber se Sombartem, kdy Sombart upozorňuje, že názory a představy architekta a humanisty Albertiho, již v sobě nesou onoho „ducha“ kapitalismu, že tedy Franklin nedělá nic jiného než, že opakuje závěry tohoto renesančního génia. To ovšem Weber odmítá s tím, že u

přichází lidé o peníze. Přejchod od tradicionalistického myšlení je doprovázen bojem moralistů proti zahálce a nabádáním k časové šetrnosti, kde bezesporu významnou úlohu ve vštěpování nové časové disciplíny sehrály vzdělávací instituce [Thompson: 1967]. Ale nejen školy, popř. továrny jsou zdrojem disciplíny, která je vázaná na čas a prostor, dále jsou to třeba kasárna a nemocnice, které mají vychovávat k poslušnosti těla i mysl a které se rozšiřují v 17. a 18. století [Foucault: 2000]. Instituce vyvíjely vnější tlak na jednotlivce k přijetí pracovní kázně vázané na přesný čas. Avšak ještě dříve se lze setkat s vnitřně vštípenou pracovní etikou, s internalizací důležitosti času (času, který není radno ztrácet) ve vývoji puritánské etiky [Thompson: 1967; 86-87]. Poněvadž náboženské představy zabírají většinu evropské historie, je logické, že teologický pohled na práci a čas měl nesmírný vliv. Zejména tehdy, když pozemský čas měl rozhodovat o věčné spáse či zatracení. Morální rétorika zde prochází mezi dvěma póly, jimiž jsou krátkost lidského života a jistota božího soudu.

Širší rozvedení tématu týkajícího se puritánské pracovní či časové (ve smyslu učení šetrného nakládání s časem) morálky najdeme samozřejmě ve slavné Weberově stati. Thompson na tuto myšlenku navazuje a nijak ji nevyvrací. Říká ale také, že puritanismus nehlásá nic radikálně nového, co se týče morální kritiky nečinnosti či nabádání k průmyslu, ale nový je důraz na pracovní kázeň, na účinné využití času, který nám byl dán. [Thompson: 1967; 86]. Obecně protestantská etika učí hospodaření s časem (husbandry of time), puritánské ocenění času je ocenění komoditní [Thompson: 1967; 95].¹⁰⁸

4.4 Revize Thompsonovy práce a současné představy o čase

Thompsonova práce byla napsána v roce 1967, tedy před, tím než západní společnost vstoupila do postmoderní éry. Avšak již jeho práce je jednou z vlaštovek, která značí proměnu doby zejména v její mnohosti přístupů. V dějepisectví Thompsonova práce předznamenává začátek změny pojmání historie jako jednotné a pojmání času jako jednotného. Georg Iggers, současný německý historik žijící ve Spojených státech o Thompsonovi napsal, že společně s francouzským historikem

---

Albertiho můžeme nalézt princip vedení domácnosti, nikoliv zisku či zhodnocování kapitálu, jež jsou pro moderní kapitalismus klíčové [Weber: 2009b; 201].

¹⁰⁸ Jednou z protestantských odnoží jsou metodisté, kteří byli založeni Johnem Wesleyem (1703- 1791) a jejichž název již sám odkazuje právě na hospodárnost s časem.

z okruhu školy Annales Jacquem Le Goffem [2005]¹⁰⁹, který popsal odlišné pojetí času kupců a duchovenstva ve středověku, „ (...) *Edward P. Thompson na střetu mezi časem preindustriálním a časem industriálním v období vznikajícího kapitalismu ukázali, že v dějinách koexistovala a konkurovala si rozdílná pojetí času*“ [Iggers: 2002; 16].

Ovšem z tohoto úhlu pramení i hlavní kritika jeho díla, která útočí na linearitu Thompsonovy (časové) historie, ve které se odehraje pouze jeden výrazný předěl. Z postmoderní perspektivy je sociální čas nahlížen jako vnitřně různorodý, vícenásobný a heterogenní, je to nesouvislý proces se svým vlastním původem a archeologií. Již není konceptualizován jako jednotný a absolutní systém. Existují mnohočetné časy a prostory. I z pohledu sociální teorie autorů jako jsou Norbert Elias či Michel Foucault čas již není nahlížen jako nekonečná a nepřetržitá stupnice, ale jako nesouvislý a mnohočetný proces, kde čas a časování jsou vícenásobné a jsou určeny fyzikálními okolnostmi, historickými událostmi, sociálním umístěním či očekáváními určitých komunitních uskupení. V souladu se strukturalismem je čas či časový řád vynalézán lidmi, kteří jej neustále obnovují svou činností, různé skupiny lidí se od sebe liší, a proto nemůže existovat pouze jediný čas. Stejně tak historie není jednotná, dle Louise Althussera a Phillipha Sollerse existuje mnoho rozdílných historií [Glennie and Thrift: 1996; 278-279].

Vedle této kritiky je Thompsonova práce nahlížena kriticky také proto, že společnost popisoval jako směřující ke stále větší synchronizaci. A o to mi zde jde nejvíce, poněvadž se to týká kapitalistické organizace práce. V dnešní době se řada autorů shodne na tom, že západní společnost se nachází v procesu desynchronizace a že období mezi lety 1950 a 1970 (kdy byla Thompsonova práce napsána) se jeví jako období, kdy se společnost nacházela v nejvyšším bodě synchronizace. Toto období přesněji vymezené mezi lety 1945- 1973 bývá označováno za „High Fordism“ [Harvey: 1989], období těžkého kapitalismu [Bauman: 2002]. Proces desynchronizace je důsledkem nárůstu flexibilních pracovních plánů, technologických inovací a samostatně výdělečných biografií [Glennie and Thrift: 1996; 278]. A je typický pro současný tzv. lehký kapitalismus. Ovšem Thompson v tomto ohledu nachází zastání či pochopení v očích britského sociologa Johna Urryho, který píše, že ve zpětném pohledu se proces desynchronizace, důležitý aspekt posunu od modernity k postmoderní společnosti, jeví pravděpodobně mnohem zřetelněji, než v době napsání práce [Urry dle Glennie and

---

¹⁰⁹ Le Goff píše, že po čase mnichů, jenž se sice nekryl s časem rolníku, ale tyto časy nebyly vzájemně v rozporu, přichází čas kupců, kdy se mniši musejí přizpůsobit času práce, čas církevní se tak ve 14. století střetává s časem obchodníků [Le Goff: 2002; 95].

Thrift: 1996; 278]. Kritiku Thompsona také sklízí za to, že zanedbal či podcenil jiné časové struktury než ty, které vyplývají z pracovišť. Sociální povědomí o čase a významná časová orientace lidí v každodenním životě nemusely čekat na zavedení regulovaných, standardizovaných a koordinovaných časových vzorců, které jsou spojovány s tovární pracovní disciplínou, popř. organizací fordovské éry s pyramidální strukturou a pevnou pracovní dobou. Dalšími důležitými zdroji disciplinární síly, která formuje časové povědomí, jsou obchod, tržní prodej či církve, zde je důležité také zdůraznit, že tyto zdroje časového povědomí nepramení z institucí jako takových, respektive zdroji nejsou továrny, obchody či kláštery,¹¹⁰ ale vycházejí z konkrétních ekonomických a kulturních systémů, jejichž disciplinární síla může přetrvat i potom, co továrny, kláštery či obchody zaniknou, dokonce i potom, co zaniknou samotné specifické systémy [Glennie and Thrift: 1996; 289]. Tento postřeh lze vztáhnout k počátkům kapitalismu a k šíření protestantských představ za hranice samotného protestantismu.

Glennie a Thrift nejen Thompsona kritizují, ale snaží se na jeho práci navázat. Jejich tématem zůstává smysl pro čas, který je zvnějšku získanou kázní, která je časem internalizována a stává se přirozenou. Jejich časová kázeň však není viděna pouze jako jednotná kategorie, ale jako skládající se ze tří elementů regulace, standardizace a koordinace. Tento způsob nahlížení na časovou kázeň umožňuje univerzálněji uchopit proměňující se společnost nelineárním způsobem. (viz diagram níže) Standardizace je chápána jako míra, do jaké jsou lidské časoprostorové dráhy disciplinované, aby byly stejné jako dráhy ostatních. Regulace je míra, do jaké lidské časoprostorové dráhy zahrnují opakující se rutinu. A koordinace je míra, do jaké jsou lidské časoprostorové dráhy disciplinované, aby byly hladce propojeny s ostatními.

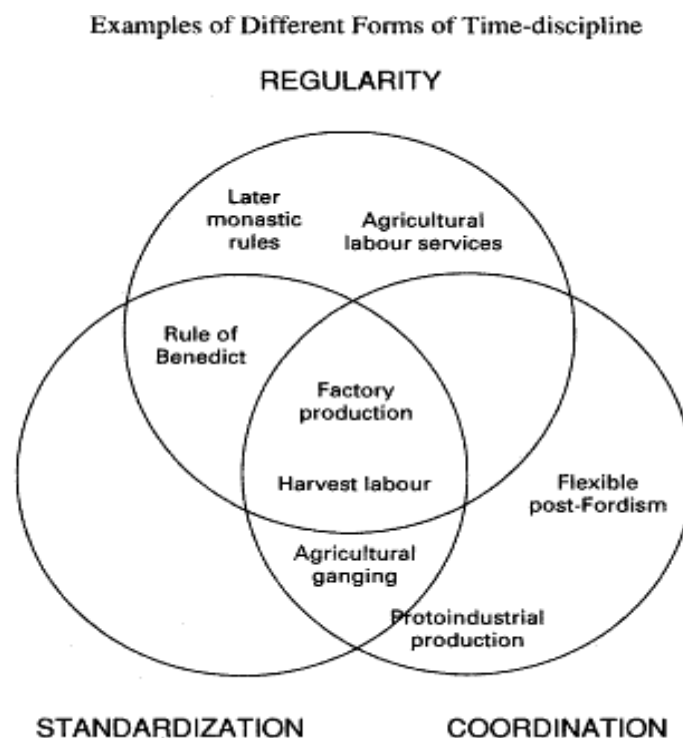
Současná západní desynchronizovaná společnost, vnímaná jako flexibilní kapitalistický výrobní systém nebo také jako společnost lehkého kapitalismu, vykazuje vysoký stupeň koordinace, kde se navíc koordinační mechanismy neustále zdokonalují a standardizační či regulační síly jsou již méně výrazné. Fordistická společnost měla naopak vysoký stupeň standardizace, regulace i koordinace. Thompson tak svojí koncepcí časové kázně ukázal pouze konkrétní kombinaci vysokého stupně standardizace, regulace a koordinace a jeho úvahy o časové disciplíně jsou tak příliš omezené a kontextuálně specifické. Vysoký stupeň těchto tří aspektů můžeme najít i u

---

¹¹⁰ Dle Giddense první organizace, které se snažily přesně rozvrhnout denní a týdenní rozvrh svých členů,

některých zemědělských úkonů. Např. sklizeň je sezónní práce, která je taktéž standardizována, regulována i koordinována. V tomto smyslu se dá říci, že preindustriální způsob výroby se podobá více současné časové kázni, protože zde byla práce koordinována, ale ne regulována a jen v některých ohledech standardizována. Naopak klášterní kázeň jako třeba Benediktova řehole (Rule of Benedict) byla standardizována a regulována bez většího dopadu na koordinaci jako takovou [Glennie and Thrift: 1996;285-288].

Diagram: 1

[Zdroj: Glennie and Thrift: 1996; 287]

Zatímco Thompson se v souladu se svou dobou domníval, že zde existuje jediný velký předěl, který změnil lidský zápis času a který se odehrál na přechodu od preindustriálních společností k industriálním společnostem, přesněji na přechodu k industriálnímu kapitalismu. Glennie a Thrift ukázali, že existovalo a existuje mnohem více zdrojů časové disciplíny a že tato disciplína sestává ze tří hlavních aspektů, které nám mohou poskytnout univerzálnější pohled na proměny společností dle časové kázně

---

byly kláštery, a to už od 14. století [Giddens: 1999; 102].

a že bez hodinového času může být práce efektivně koordinována, regulována i standardizována, čemuž se sice Thompson nebránil, ale více se tím nezaobíral. Avšak dle mého názoru je nutné též zdůraznit, že přechod k hodinovému času je velmi významnou etapou v lidských dějinách, která do značné míry ovlivnila společnost a vlastně je i změnou, bez které si dnešní svět nelze představit. Tímto způsobem je dnes koordinována celá společnost, a to i v globálním kontextu.

„Dnešní člověk, třebaže je zapojen do nejrůznějších časových soustav, se stále odvolává na jednotný čas dělitelný na jednotky, jejichž měření se provádí stále dokonalejšími přístroji (...)“ [Le Goff: 2002; 91]. Obecně tak ale lze říci, že stejně jako ve středověku popisovaném Le Goffem, ve kterém si konkurovala různá pojetí času a ve kterém fungovaly různé druhy času, v současnosti se setkáváme s různými druhy času také. Vedle přesného hodinového času, zde existují i rozdílná pojetí času různých sociálních skupin. Přesný hodinový čas je důležitý pro možné soužití a koordinaci velkého množství lidí a řídí se standardizovaným časem a kalendářem a z nich vyplývajícími otevíracími hodinami, jízdnicími řádů, platností dokumentů, atd. V rámci strukturalistického pohledu však zde existují i různé sociální skupiny mající odlišné povědomí o čase, vnímající ho jinak. Interakce mezi sociálními skupinami v každodenním životě vytváří mnoho kanálů a prostorů pro proudění idejí o čase a načasování a může se zdát, že lidské pracovní časové povědomí je hermeticky uzavřeno od každodenního časového vytváření struktur a časových diskursů jiných skupin [Glennie and Thrift: 1996; 289-290].

V návaznosti na proměnu světa práce na síťové uspořádání se zde setkáváme i se změnou ve vnímání času, s proměnou časové kázně, oproti předešlému období. Objevují se stále dokonalejší koordinační mechanismy. V tomto změněném světě práce se pak projevuje důležitá etika spořivosti, která stála již v počátcích moderního kapitalismu a která tvořila hlavní přístup do světa kapitálu a byla nástrojem sociálního pokroku. Nejedná se však již o způsob nakládání s financemi, ale spíše o nakládání s časem, jde zejména o etiku časové šetrnosti. Je oceňováno umění dobře nakládat s časem, dobře jej dokázat rozložit. To také zahrnuje rezervovat jej pro stanovení a udržení nejvýnosnějších kontaktů. Vhodné rozdělení času se týká přístupu k informacím a k penězům. [Boltanski; Chiapello: 2007; 152] Např. jedna z nejvíce výnosných

obchodních aktivit dneška vysokorychlostní obchodování (high-frequency trading)¹¹¹, spojuje čas, informace a peníze. Pomocí informačních technologií, které zajistí obchodníkům být rychlejší než konkurence, vydělávají investoři obrovské sumy peněz.

Pokud chtějí být lidé úspěšní, neměli by plýtvat časem s důvěrnými přáteli či lidmi, se kterými sociální styk znamená pouze zábavu, ale měli by se soustředit právě na získávání kontaktů, které jim umožní přístup k informacím či penězům (většinou jdou tyto dvě věci ruku v ruce). Čas lze uložit pouze v určitém slova smyslu. Tento typ uložení času však není spícím, ale musí být neustále reinvestován, v podstatě jde o čas, který čeká na vhodnou příležitost [Boltanski; Chiapello: 2007; 152]. Čas se tak stále více podobá kapitálu a lze jej díky stále dokonalejší koordinaci využívat co neefektivněji.

Vnímání času také směřuje k okamžitosti, neboť čas k dosažení místa určeného v prostoru (ale nejedná se jen o vzdálenost, ale všeobecně o dobu, která je potřeba k dosažení určitého cíle, např. získání určité informace) se začíná blížit nule, v důsledku moderních technologií. Okamžitost znamená „hned na místě“ a čas se tak naprosto vyvazuje z prostoru. A tím pádem se všechno počínání zrychluje. Zbývají už jen okamžiky, body, které neobsahují žádný rozměr. Čas se stává pouze skrumáží okamžiků. Lidský činitel se tak stává stále více nestabilní a flexibilní [Bauman: 2002; 190-191]. S časem se tak dá volně nakládat, volně jej rozdělovat, co nejefektivněji ho vynaložit a hladce jej koordinovat. Jakékoliv zdržení nás rozčiluje, poněvadž nás odvádí od našich vlastních záležitostí, jakékoliv čekání je nežádoucí. Hlavní je rychlost a vysoké tempo životního rytmu. Příznačným slovem pro vystihnutí současnosti vedle okamžitosti, je slovo aktualizace (rychlejší, výkonnější, lepší, novější...). Zatímco fordistické období si zakládalo na stabilitě, dnes je důležitá dynamika, neustálá změna, stabilita se stala, jak již bylo řečeno, investičně negativním znakem. Nejen podniky, ale i lidé musejí prokazovat, že se umějí (celoživotně) zlepšovat. Ti, co to nedokážou, budou „aktualizováni“ jiným pracovníkem, popř. jiným podnikem. V oblasti spotřeby je aktualizace každodenní rutinou.

Ti, co se pohybují a jednají rychleji, ti, co mají nejblíže k prchavému pohybu, právě ti, jsou na vrcholu a ovládají druhé.¹¹² Diferencovaný přístup ke zdrojům

---

¹¹¹ Investoři na burze cenných papírů sledují aktivitu ostatních investorů na trhu. Pomocí počítačových programů vysílají příkazy, které signalizují, že mají zájem o nějaký cenný papír, které vzápětí ruší. V tu chvíli vidí, jak ostatní reagují, jaký je zájem a kolik jsou ostatní ochotni zaplatit. Když zjistí, že je o nějaký cenný papír zájem, rychle ho koupí a obratem jej prodají za vyšší cenu.

okamžitosti, je dnes to, co vytváří sociální nerovnosti. Lehká modernita (období lehkého kapitalismu) umožnila lidem oprostit se od pout, která je svazovala a mohou se tak pohybovat kdykoliv kamkoliv nevídanou rychlostí [Bauman: 2002; 192-193]. „*Tekutá*“ modernost je érou nevázanosti, oproštění, neuchopitelnosti, snadného úniku a beznadějně honičky“ [Bauman: 2002; 193].

5. Efektivizace

Karl Polanyi: " *Ekonomika již není zakotvena ve společenských vztazích, ale je to společnost, která je zakotvena v tržních vztazích*".

Posledním tématem mé práce je efektivizace, poněvadž se domnívám, že současný nový kapitalismus je založen právě na ní. Zároveň mi tato kapitola poslouží ke krátkému shrnutí celého textu. Logika síťového uspořádání vede k neustálé efektivizaci společnosti, avšak ve skutečnosti to není důsledkem nového kapitalismu, ale dlouhodobého vývoje idejí a technologií, který započal již mnohem dříve. Avšak dnes je snaha o efektivitu všudypřítomná. Fenomén efektivizace je založen na snaze dělat vše co nejlepším možným způsobem, co nejlépe pracovat či vyrábět, nejlépe spotřebovávat a co nejlépe využívat čas, což se váže k oběma dříve jmenovaným fenoménům. Weber by viděl efektivizaci jako postupující proces racionalizace, já jsem ale zvolila tento koncept kvůli jeho aktuálnosti, kvůli důrazu, který se na efektivitu v současnosti dává. Pomocí apelu na efektivnost jsou legitimizovány změny, a to nejen v organizačních strukturách a v procesu výroby, ale také v požadavcích na jedince. Efektivizace odkazuje k pronikání tržních principů do všech (síťových) vztahů. Ve světě práce se tento fenomén projevuje tím, že ke specializaci se přidává velmi důrazně snaha o flexibilitu, kterou Bauman označuje za „ctnost“ dneška. Spolu s restrukturalizací podniku přichází změna paradigmatu racionalizace, která směřuje od taylorského a fordovského modelu k efektivitě, flexibilitě a silnějšímu uplatnění na trhu a má po dlouhé historické době zvýšit účinnost principu alokace trhu. Důsledkem tohoto posunu je změna mezi ekonomii výroby a trhem. Důsledkem pro zaměstnance jsou nové požadavky na flexibilitu, samostatnost a odpovědnost a přenášení části rizik na zaměstnance, kteří pak jednají podle imperativu ekonomizace [Plumpe: 2007; 58-61],

---

¹¹² To je i případ vysokorychlostního obchodování. Rychlost a konkurenční výhoda ve formě nejmodernějších informačních technologií, umožňují být těm, co jimi disponují, vždy před konkurencí a vydělávat neuvěřitelné sumy peněz.

tedy efektivně. Flexibilita se promítá do schopnosti podniků následovat poptávku či se přesouvat do míst, kde pro ně budou levnější náklady, tudíž ve schopnosti obecně snižovat náklady. Ve výrobních firmách se upravuje proces výroby, aby byl co nejefektivnější. Ideálem jsou pružné, štlíhlé, dynamické organizace, které jsou schopné největší efektivity, tj. s nejmenším možným množstvím pracovníků, dosahovat, co nejvyšších zisků, popř. cílů. V podstatě se naprosto odlišují od podniků, které byly kritizovány (při zpětném pohledu již méně) v období „těžkého kapitalismu“. Lidé jsou oceňováni za svou schopnost mobility, či jsou k mobilitě nuceni (pohyb v prostoru, v rámci podniku, z projektu na projekt, z podniku do podniku atd.). Ale aby lidé, organizace a procesy mohli být efektivní, je nutné rozvíjet koordinační mechanismy. Důkazem je rozvoj logistiky, která usiluje o optimalizaci dopravování, skladování, distribuce, balení a načasování dodání zboží, ve snaze co nejvíce snížit náklady a zkrátit dodací dobu na minimum. Vše pak má šlapat jako hodinky. Koordinační mechanismy jsou nerozlučně spjaty s proměnou časových idejí. Tyto ideje se proměňují zejména pod heslem: *čas jsou peníze* (které je snad stále více pravdivé díky tomu, že se čas skutečně svými vlastnostmi začíná podobat penězům) a ve chvíli, kdy je zaveden přesný a celosvětově synchronizovaný čas, je možné efektivně koordinovat činnost lidí dokonce v globálním měřítku. Glennie a Thirft sice ukázali, že lze práci efektivně koordinovat i bez přesného času, ale toto nelze tvrdit, jedná-li se o práci, která vyžaduje nejvyšší přesnost nebo která by byla závislá na přesném časovém plánu. Naše společnost se sice podobá předprůmyslovým společnostem (jak ve výše popsané časové pracovní kázni a třeba i tím, že přibývá lidí, kteří jsou (někdy nedobrovolně) samostatně výdělečně činní anebo pracují na smlouvy o dílo), ale určitě se liší tím, že je o dost přesnější a rychlejší. Představy hospodaření s časem od dob protestantské etiky stále přetrvávají. Zatímco v počátcích moderního kapitalismu byla snaha využívat čas efektivně téměř striktně k práci (tvrdě pracovat a nezahlébat), v současné době se termín efektivity času vztahuje nejen k práci, ale také k tomu, co nejlépe se bavit. Dnes máme oproti minulosti ale ještě mnohem účinnější nástroje (nejmodernější dopravní prostředky, bleskurychlý internet, moderní počítačové systémy, atp.), jak docílit perfektní koordinace, a nic tak nebrání efektivnímu využívání času. Svět spotřeby či spotřebitelů také podléhá vlivu efektivizace; je možné spotřebovávat stále víc a stále lépe, tzn. v každou možnou chvíli lze přejít k něčemu lepšímu, levnějšímu, novějšímu atd., spotřeba se tak mění v neustálou aktualizaci výměnou za nové či vylepšením starého. Možnost přejít k něčemu novému, když vzdálenosti zmizely a pomocí koordinačních mechanismů nám

může být zboží doručeno přes půl světa, vyvíjí neustálý tlak na konkurenci a nutnost výrobců se přizpůsobovat poptávce. Konkurence pak musí být rychlejší, levnější, schopná vyrobit (vymyslet) něco lepšího a zaujmout a nejlépe zvládnout vše najednou. Tím se ovšem roztáčí stále zběsilejší kolotoč, z něhož (možná ani) nelze vystoupit. Nezbyvá tedy než polemizovat, zda je efektivizace v současnosti dobrý sluha, nebo špatný p(1)án.

Závěr

Závěrem zbývá odpovědět, zda je koncept nového kapitalismu užitečným pro pochopení současnosti. Podle mého názoru ano. Lze jím celostněji popsat soudobou společnost, alespoň co se týká euroatlantického civilizačního okruhu. Přestože se nevyvíjí kapitalismus všude stejně, lze v tomto prostoru zaznamenat obdobné trendy ve vývoji zejména v důsledku globální propojenosti ekonomiky. Vědomě jsem zvolila označení současné fáze kapitalismu jako „nový“ kapitalismus, protože je pojmem neutrálním, ale také ukazuje na to, že kapitalismus prošel zásadní změnou. „Pozdní“ kapitalismus odkazuje k oslabování kapitalismu, což se ovšem nezdá být úplně realistické v současnosti, kdy se setkáváme spíše s jeho rozrůstáním. Označení „spotřební“, ale i třeba „prosumer“ kapitalismus zase vyzdvihuje výrazný rys či kombinaci rysů společnosti, což způsobuje, že některé jiné důležité rysy mohou zaniknout. Např. o kapitalismu poloviny minulého století se asi nejčastěji mluvilo jako o konzumním kapitalismu a přestože velmi důležitým aspektem byla práce, označení „pracovní kapitalismus“ se neobjevilo (nebo možná neujalo). I kdyby se tak stalo, opět by vyzdvihovalo charakter společnosti pouze částečně. V posledních desetiletích se těší veliké oblibě pojmenovávání společnosti dle určitého nejviditelnějšího, bezprecedentního, atd. rysu. Dle mého názoru je lepší než vybrat jednu charakteristiku, která by popisovala současnou společnost, pátrat pod záštitou pojmu kapitalismu, který již svou platnost dokázal. Zejména dnes, kdy se vedou diskuse o tom, zda pod vlivem změn a přechodu na síťové uspořádání sociologie již o *klasickou* společnost nepřišla. Nemyslím si, že by rozmnožování pojmenovávání společností všemožnými „nálepkami“ bylo právě cestou k lepšímu pochopení současnosti; nejenže se jimi vyzdvihuje jen určitý aspekt dané společnosti, ale také obliba tohoto způsobu zkoumání společnosti zejména v druhé polovině či poslední třetině 20. století tříští dle mého názoru sociologické poznatky na společnost jako celek a vytváří pluralitu pojmenování,

která se často překrývají či se vylučují. Přestože *signifikantní fragmenty* mohou odpovídat povaze současné společnosti v její fragmentálnosti, také nám ale jejich četnost (řádově asi několik stovek) a odporující povaha brání vystavět (či složit) kostru současné společnosti, a uchopit tak soudobou společnost komplexněji nebo se o to alespoň pokusit. Současnost je sice čím dál, tím víc roztříštěná (pluralitní), ale je také čím dál, tím víc propojená a takříkajíc sladěná či koordinovaná. Navíc tato pojmenování ukazují společnost jakoby zmrazenou v určitém okamžiku, a to je v takto dynamickém světě současnosti dosti problematické. Také to ale může dokazovat možná právě nutnost plurality takovýchto označení, která postupně přibývají s tím, jak se mění svět. Naopak zkoumáním konceptů, které byly v sociologii již dobře usazeny a historicky si v ní obhájily své místo, může být způsobem, který dokáže propojit současnou sociologii s její slavnou minulostí, s jejími klasiky. Jak tato práce ukázala, zkoumání proměny kapitalismu nebo ducha kapitalismu, může být užitečným nástrojem pochopení současnosti, popř. poukázání na její nedostatky.

Summary

The diploma work is inspired by Weber's sociology from which a particular concept (spirit) of capitalism and advancing process of rationalization of society is adopted. Presented work tracks changes in the development of capitalism from the initial state of modern capitalism to the present new capitalism. By reflection of the development of selected phenomena from the past to the present it tries to show very effective character of contemporary capitalism, which is related to the advancing process of rationalization. It focuses on three phenomena that are characteristic of capitalism, namely, whether it is a capitalism "old" or "new". They are labour, consumption and time (evolution of temporal ideas and way of using time).

At the same time the work seeks to capture the key themes that are reflected by today's leading theorists in the context of the new capitalism. Today there is the effort to do everything in the best possible manner, to work or produce the best, to consume the best and make the best use of time, which is related to the two previously appointed phenomena. With appeal to efficiency changes are legitimized not only in the organizational structures and processes of production, but also in the demands on the individual. In the world of work the effectivization (efficiency boost) reflected the fact that strong effort of flexibility, which Zygmunt Bauman calls the "virtue" of today, is

added to the specialization. Together with the restructuring of the company the change of paradigm of rationalization comes, which is directed from Taylor's and Ford's model to efficiency, flexibility and more powerful market penetration.

Consequences for workers represent new demands for flexibility, autonomy and accountability, and transferring of the part of risks to employees, who then act according to the imperative of economic factors, ie. effectively. Flexibility is reflected in the ability of companies to follow the demand or to move to places, where they will obtain less expensive costs, therefore the ability to generally reduce costs. Manufacturing companies adjust production process to be as efficient as possible. Ideals are flexible, lean, dynamic organization capable of greatest efficiency, ie. with the smallest possible number of workers to achieve maximum gains, respectively objectives. In fact these organizations are totally different from companies that have been criticized in the "heavy capitalism." People are evaluated according their ability to mobility, or are forced to mobility (movement in space, within a company, from project to project, from enterprise to enterprise, etc.). However when people, organizations and processes could be effective, it is necessary to develop coordination mechanisms. Proof of this is the development of logistics, which seeks to optimize forwarding, warehousing, distribution, packaging and timing of delivery of the goods in an effort to minimize costs and shorten delivery time to a minimum. All it has tread like clockwork. Coordination mechanisms are inextricably linked with the transformation of temporal ideas. These ideas are changing especially under the motto: time is money. At the moment when an accurate and globally synchronized time is introduced, it is possible to effectively coordinate the activities of people even on a global scale.

The concepts of time management since the days of Protestant ethic still persist. While in the early days of modern capitalism there was an effort to use time effectively and almost strictly for work, at present the term „ efficiency of time“ refers not only to work but also how the best to have fun. Compared to the past we have even more efficient tools (the latest means of transport, lightning fast internet, modern computer systems, etc.) to achieve perfect coordination, and nothing so prevents to make efficient use of time. World of consumption and consumers is also under the influence of efficiency boost, it is possible to consume more and still better, ie. at every possible moment you can switch to something better, cheaper, new etc. Consumption is changing in the constant updating in exchange for new or improving old. The opportunity to switch to something new, when distances disappeared and through the coordination

mechanisms the goods can be delivered to us halfway around the world, develops constant pressure on the competition and the need for manufacturers to adapt to demand. Competitors must then be faster, cheaper, able to produce (invent) something better, attract and best to handle all at once. This, however, increasingly spins a carousel from which we can not get out. Is therefore effectivization (efficiency boost) at present a good servant or a bad master?

Použitá literatura

- Aglietta, M. 1979. *A Theory of Capitalist Regulation*. London: New Left Books
- Agnew, J. and S. Corbridge 1994. *Mastering Space: Hegemony, territory and international political economy*. London and New York: Routledge
- Bachtin, M. M. 2007. *François Rabelais a lidová kultura středověku a renesance*. Praha: Argo
- Bauman, Z. 2002. *Tekutá modernita*. Praha: Mladá fronta.
- Bauman, Z. 2008. *Tekuté časy: Život ve věku nejistoty*. Praha: Academia
- Baudrillard, J. 1996. *O svádění*. Olomouc: Votobia
- Beck, U. 2000. *The Brave New World of Work*. Cambridge: Polity Press.
- Beck, U. 2011. *Riziková společnost*. Praha: Sociologické nakladatelství
- Bell, D. 1999. *Kulturní rozpory kapitalismu*. Praha: Sociologické nakladatelství
- Bluestone, B. a B. Harrison 1982. *The Deindustrialization of America: Plant Closings, Community Abandonment, and the Dismantling of Basic Industry*. New York: Basic Books
- Boltanski, L. a E. Chiapelo. 2007. *The New Spirit of the Capitalism*. London: Verso
- Brooks, D. 2001. *Bobos. Nová americká elita a její styl*. Praha: Dokořán
- Castells, M. 1996. *The Rise of the Network Society*. Oxford: Blackwell.
- Clarke, S. 1988. „Overaccumulation, class struggle and the regulation approach.“ *Capital & Class*, No. 86: 59-92
- Cooper, R. 1991. *National Economic Policy in an Interdependent World Economy*. Pp. 110-121 in *The Theoretical Evolution of International Political Economy: A Reader*, ed. by G. T. Crane and A. Amawi. Oxford: Oxford University Press
- ČSÚ. 2009. *Agentury práce a jejich místo na trhu práce*. [online] Praha: Český statistický úřad [cit. 5. 2. 2013]. Dostupné online z: <<http://www.czso.cz/csu/csu.nsf/informace/ckta21120909.doc>>
- ČSÚ. 2012. *Nejrychleji rostou vyšší mzdy*. [online] Praha: Český statistický úřad [cit. 28. 4. 2013]. Dostupné z: <[://www.czso.cz/csu/tz.nsf/i/nejrychleji_rostou_vyssi_mzdy20120531](http://www.czso.cz/csu/tz.nsf/i/nejrychleji_rostou_vyssi_mzdy20120531)>
- Debord, G. 2007. *Společnost spektaklu*. Praha: Intu
- Dicken, P. 1992. *Global Shift: The Internationalization of Economic Activity*. New York: The Guilford Press
- Doherty, M. 2009. *When the working day is through: the end of work as identity?* *Work Employment & Society* March 2009 vol. 23 no. 1 84-101.

- Dohse, K. , Jürgens, U. and T. Nialsch. 1985. *From "Fordism" to "Toyotism"? The Social Organisation of the Labour Process in the Japanese Automobile Industry*. *Politics and Society* 14: 115
- Doogan, K. 2005. *Long-term Employment and the Restructuring of the Labour Market in Europe*. *Time Society* March 2005 vol. 14 no. 1 65-87.
- Dunning, J. H. (ed.). 2003. *Making Globalization Good. The Moral Challenges of Global Capitalism*. Oxford: Oxford University
- Encyclopedia Britannica online. Heslo: *Offshoring*. [cit. 27. 3. 13]. Dostupné online z: <<http://www.britannica.com/EBchecked/topic/1369561/offshoring>>
- Encyclopedia Britannica online. Heslo: *Outsourcing*. [cit. 27. 3. 13]. Dostupné online z: <<http://www.britannica.com/EBchecked/topic/1016357/outsourcing>>
- Fisher, M. 2010. *Kapitalistický realismus*. Praha: Rybka Publishers
- Foucault, M. 2000. *Dohlížet a trestat. Kniha o zrodu vězení*. Praha: Dauphin
- Fraserová, N. a A. Honneth. 2004. *Přerozdělování nebo uznání?* Praha: Filosofia
- Fromm, E. 2009. *Cesty z nemocné společnosti: sociálně psychologická studie*. Praha: Earth Save
- Fullerton, A. 2004. *Nonstandard Employment and Economic Segmentation in the U. S. Conference Paper*. San Francisco: American Sociological Association.
- Giddens, A. 1999. *Sociologie*. Praha: Argo
- Giddens, A. 2001. *Třetí cesta. Obnova sociální demokracie*. Praha: Mladá fronta
- Giddens, A. 2003. *Důsledky modernity*. Praha: Sociologické nakladatelství
- Glennie, P. a N. Thrift. 1996. *Reworking E. P. Thompson's 'Time, Work-Discipline and Industrial Capitalism'*. *Time Society* 1996 5: 275.
- Günther, K. 2007. *Mezi zmocněním a disciplinováním. Odpovědnost v současném kapitalismu* In Honneth, A. (ed.). 2007. *Zbavovat se svéprávnosti. Paradoxy současného kapitalismu*. Praha: Filosofia
- Habermas, J. 2000. *Problémy legitimacy v pozdním kapitalismu*. Praha: Filosofia
- Handel, M. (ed). 2003. *The Sociology of Organizations*. London: SAGE Publications
- Harvey, D. 1989. *The Condition of Postmodernity*. Cambridge: Blackwell
- Heath, J. a A. Potter. 2012. *Kup si svou revoltu!* Praha: Rybka
- Heins, V. 2007. *Globalizace a sociální bezpráví. Podmínky a meze humanitární politiky*. In Honneth, A. (ed.). 2007. *Zbavovat se svéprávnosti. Paradoxy současného kapitalismu*. Praha: Filosofia
- Hubert, H. a M. Mause. 1905. *Étude sommaire de la représentation du temps dans la religion et la magie*. Elektronická verze článku původně vydaného v Paříži: École pratique des Hautes Études, section des sciences religieuses. Dostupné online z WWW:

http://classiques.uqac.ca/classiques/mauss_marcel/melanges_hist_religions/t4_temps/temps.html

Humphrey, J. 1995a. *Industrial reorganization in developing countries: From models to trajectories*. World Development, Volume 23, Issue 1, January 1995, Pages 149-162

Humphrey, J. 1995b. *Introduction*. World Development, Volume 23, Issue 1, January 1995, Pages: 1-7

Hutton, W. 1998. *The Stakeholding Society*. Cambridge: Polity Press

Iggers, G. 2002. *Dějepisectví ve 20. Století. Od vědecké objektivitě k postmoderní výzvě*. Praha: Lidové noviny

International Labour Office. 1995. *Conditions of Work Digest. Working Time Around the World*, Vol. 14

Keller, J. 1996. *Sociologie byrokracie a organizace*. Praha: Sociologické nakladatelství.

Keller, J. 2008. *Jak sociologie přichází o společnost*. Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 2008, Vol. 44, No. 5: 989–1006

Keller, J. 2009. *Nejistota a důvěra*. Praha: SLON

Kenney, M. a Florida, R. 1988. *Beyond Mass Production: Production and the Labour Process in Japan*. Politics & Society March 1988 vol. 16 no. 1 121-158

Kiely, R. 1998. *Globalization, Post-Fordism and the Contemporary Context of Development*. International Sociology **13** (1): 95–111

Kreisler. 2001. *The Network Society and Organizational chase*. [online] Manuel Castells Interview: Conversations with History; Institute of International Studies, UC Berkeley, [cit. 25. 3. 2013]. Dostupné z: <<http://globetrotter.berkeley.edu/people/Castells/castells-con4.html>>

Landes, D. S. 2004. *Bohatství a bída národů. Proč jsou někteří tak bohatí a někteří tak chudí*. Praha: BB art

Lash, S. a J. Urry 1987. *The End of Organised Capitalism*. Cambridge: Polity Press.

Le Goff, J. 2002. *Encyklopedie středověku*. Praha: Vyšehrad

Le Goff, J. 2005. *Za jiný středověk: čas, práce a kultura na středověkém západě: 18 esejů*. Praha: Argo

Lenderová, M. a kol. 2005. *Dějiny každodennosti „dlouhého“ 19. století. II. Díl: Život všední i sváteční*. Pardubice: Univerzita Pardubice, Fakulta humanitních studií

Lipovetsky, G. 2007. *Paradoxní štěstí. Esej o hyperkonzumní společnosti*. Praha: Prostor

Loužek M., 2010. *Protestantská etika a duch kapitalismu*. Politická ekonomie 5/2010 (Praha: Oeconomica)

Marx, K. 1961. *Ekonomicko-filosofické rukopisy z roku 1844*. Praha: Státní nakladatelství politické literatury

- Marx, K. a B. Engels. 1974. *Manifest komunistické strany*. Praha: Svoboda
- Migone, A. 2007. *Hedonistic Consumerism: Patterns of Consumption in Contemporary Capitalism*. Review of Radical Political Economics Volume 39, No. 2, Spring 2007, 173-200. SAGE
- Mills, Ch. W. 1951. *White Collar. The American Middle Classes*. New York: Oxford University Press
- Mills, Ch. W. 2002. *Sociologická imaginace*. Praha: Slon
- Mingione, E. (ed.). 1996. *Urban Poverty and the Underclass*. Oxford: Blackwell.
- Mooney, P. H. 2000. *Capitalism*. New York: Macmillan Reference USA In Borgatta E. F. and R. V. J. Montgomery. *Encyclopedia of Sociology*. New York: Macmillan Reference USA
- Mumford, L. 1934. *Technics and Civilization*. London: Routledge
- Murray, R. 1989. *Fordism and Post-Fordism* in S. Hall and M. Jacques (eds) *New Times*, pp. 38-52. London: Lawrence and Wishart
- Nelson, R. a S. G. Winter 1982. *The Schumpeterian Trade off Revisited*. American Economic Review, American Economic Association, vol. 72(1), pages 114-32, March.
- Ossowská, M. 2012. *Měšťanská morálka*. Praha: Academia
- Pavlínek, P. 1997. *Vybrané teoretické interpretace současné transformace kapitalismu*. Sociologický časopis, 1997, Vol. 33 (No. 1: 41-56)
- Petrusek a kol. 1996. *Velký sociologický slovník; Díl 1, A-O ; heslo: kapitalismus*. Praha: Karolinum
- Petrusek, M. 2002. *Charles Wright Mills v kontextu radikální sociologie* In Mills, Ch. W. 2002. *Sociologická imaginace*. Praha: Slon
- Petrusek, M. 2006. *Společnosti pozdní doby*. Praha: SLON
- Petrusek, M. 2007. *K recepci díla Maxe Webera ve střední a východní Evropě*. Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 2007, Vol. 43, No. 2
- Petrusek, M. 2010. *Zygmunt Bauman: „tropika diskursu“, slovo o pop-kultuře a spotřební společnosti*. Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 2010, Vol. 46, No. 5
- Petrusek, M. a J. Balon. 2011. *Společnost naší doby*. Praha: Academia
- Petrusek, M. 2012. *Pozoruhodná kapitola z dějin středoevropské sociologie morálky*. Doslov ke knize Marie Ossowské *Měšťanská morálka*. Praha: Academia
- Piore, M. J. a Ch. F. Sabel. 1984. *The Second Industrial Divide: Possibilities for Prosperity*. New York: Basic Books
- Plumpe, W. 2007. *Racionalita a riziko: k historické povaze moderního hospodářství* In Honneth, A. (ed.). 2007. *Zbavovat se svéprávnosti. Paradoxy současného kapitalismu*. Praha: Filosofía

- Reich, R. 1995. *Dílo národů. Příprava na kapitalismus 21. století*. Praha: Prostor
- Reich R. 2003. *V pasti úspěchu. Diagnóza kapitalismu 21. století*. Praha: Prostor
- Reisman, D. 2007. *Osamělý dav*. Praha: Kalich
- Richardson, G. B. 2002. *The organization of industry re-visited*. [online] Working paper for DRUID Summer Conference 2003. Oxford, November 2002. [cit. 19. 2. 2013] Dostupné z: <http://www.druid.dk/uploads/tx_picturedb/ds2003-854.pdf>
- Ritzer, J. a A. Jurgenson. 2010. *Production, Consumption, Prosumption. The nature of capitalism in the age of the digital 'prosumer'*. *Journal of Consumer Culture* March 2010 vol. 10 no. 1 13-36.
- Rostow, W. W. 1960. *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto*. Cambridge: Cambridge University Press
- Sabel, Charles F. 1982. *Work and Politics: The Division of Labour and Industry*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sassen, S. 1996. *Service Employment Regimes and the New Inequality* in E. Mingione (ed.) *Urban Poverty and the Underclass* pp. 64–82. Oxford: Blackwell.
- Sennett, R. 1998. *The Corrosion of Character - The Personal Consequences of Work in the New Capitalism*; New York: W. W. Norton & Company
- Sennett, R. 2006. *The Culture of the New Capitalism* [elektronická verze], New Haven: Yale University Press, 214 p.
- Schumpeter, J. A. 1939. *Business Cycles: A theoretical, Historical and Statistical Analysis of the Capitalist Process*. New York: McGraw-Hill
- Sproull, L. a S. Kiesler. 1991. *Connections: New Ways of Working in the Networked Organizations*. Cambridge: MIT Press
- Svobodová, L. 2007. *Podmínky pro proměny práce*. Článek je zpracován jako jeden z výstupů výzkumného projektu *Vliv změn světa práce na kvalitu života* programu MPSV *Moderní společnost a její proměny*“ pod evidenčním číslem 1J039/04-DP 1
- Šanderová, J. 2000. *Sociální stratifikace. Problém, vybrané teorie, výzkum*. Praha: Karolinum
- Taylor, F. W. 1911. *The principles of scientific management*. New Yorku: Harper & Brothers
- Thompson, E. P. 1967. *Time, Work discipline and Industrial Capitalism*. *Past and Present* 38: 56- 97
- Thompson, E. P. 1991. *The Making of the English Working Class*. London: Penguin
- Thompson, P. a McHugh, D. 2002. *Work organisations: a critical introduction*. Basingstoke: Palgrave
- Thrift, N. 2005. *Knowing capitalism*. London: SAGE Publications
- Veblen, T. 1999. *Teorie zahálčivé třídy*. Praha: Sociologické nakladatelství

- Veselý, A. 2012. *Institucionalizace neodpovědnosti, efektivity, nebo konformity? Reformy organizací veřejných služeb v teorii kontability*. Sociologický časopis / Czech Sociological Review, 2012, Vol. 48, No. 4: 757–784
- Vielle, P. a P. Walthery 2003. *Flexibility and Social Protection*. Dublin: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions.
- Výzkumný ústav práce a sociálních věcí. 2004. *Analýza flexibilních forem zaměstnávání a organizace pracovní doby v České republice. Závěrečná zpráva*. Praha
- Wallerstein, I. 1979. *The Capitalist World-Economy*. Cambridge: Cambridge University Press
- Weber, M. 2009a. *Předznamenání k sebraným statím k sociologii náboženství* In *Metodologie, sociologie a politika*, Praha: Oikoymenh
- Weber, M. 2009b. *Protestantská etika a duch kapitalismu* In *Metodologie, sociologie a politika*, Praha: Oikoymenh
- Weeks, J. 1981. *Capital and Exploitation*. Princeton: Princeton University Press
- Whyte, W. H. 1968. *Organizační člověk*. Praha: Svoboda
- Wood, S. 1991. *Japanization and/ or Toyotism?* *Work Employment & Society* December 1991 vol. 5 no. 4 567-600.
- Wood, S. 1993. *The Japanization of Fordism*. *Economic and Industrial Democracy* November 1993 vol. 14 no. 4 535-555.
- Voswinkel, S. 2007. *Obdiv bez ocenění? Paradoxy uznání dvojnásobně subjektivizované práce*. In Honneth, A. (ed.). 2007. *Zbavovat se svéprávnosti. Paradoxy současného kapitalismu*. Praha: Filosofia
- Žižek, S. 2011. *Jednou jako tragédie, podruhé jako fraška, aneb, proč musela utopie liberalismu zemřít dvakrát*. Praha: Rybka